

JASNA TURKALJ

SENJ I SENJANI U PRAVAŠKOM POKRETU 1880-IH GODINA

Jasna Turkalj
Hrvatski institut za povijest
HR 10000 Zagreb

UDK: 329(497.5 Senj)SP"1880'
94(497.5)"1880":32
Izvorni znanstveni članak
Ur.: 2003-10-30

Suvremenici kao i istraživači novije hrvatske povijesti smatrali su Senj 1880-ih najjačim uporištem Stranke prava u Banskoj Hrvatskoj. Pobjeda kandidata Stranke prava na izborima za Hrvatski sabor 1878., 1881., 1884., pa i 1887. iako je naknadno pobjednikom proglašen kandidat režimske Narodne stranke, te prevladavajući utjecaj pravaških pristaša u društvenom, a i gospodarskom životu Senja, potvrđuju utemeljenost takve ocjene. Zbog pristajanja nezavisnoga senjskog građanstva uz ideje Ante Starčevića, kao i činjenice da je zaslugom senjskih agitatora pravaški pokret od početka 1880-ih stjecao sve više pristaša i u okolnim, gospodarski i prometno k Senju gravitirajućim područjima, a što se pokazalo tijekom izbora 1883. na području bivše Gornje krajine, "tvrđava" Stranke prava bila je izložena žestokim pristiscima Pejačevićeve, a zatim i Khuenove vlade. Nezakonitim postupcima i nasilnim sredstvima i mjerama Senj se nastojalo pretvoriti u politički "lojalan" grad. Premda za vrijeme Khuenova banovanja na saborskim izborima u Senju pobjedu odnose kandidati Narodne stranke, pravaška politička opcija među senjskim građanstvom i nadalje je uživala znatnu potporu.

U vrijeme kada Stranka prava sredinom 1870-ih izlazi iz krize u koju je zapala nakon ustanka u Rakovici 1871., Senjani su mogli tek evocirati uspomene na "zlatno doba" svoga grada obilježeno prosperitetom i gospodarskim cvatom. Od tog vremena završenog 1862. gradnjom prve željezničke pruge u Hrvatskoj (Zidani most – Sisak), koja je zadala težak udarac tradicionalnim uporištima izvoza iz zaleđa na sjeverni Jadran, promet u

Senju bio je u stalnom opadanju. Premda je planirani projekt zemunske-riječke željeznice trebao imati i odvojak za Senj, senjskim je trgovcima, osobito nakon Nagodbe 1868. bilo jasno da mađarska prometna politika prednost daje pravcu od Karlovca na Rijeku (pruga Zagreb – Karlovac – Rijeka puštena je u promet 1873.). Na teško stanje u Senju ubrzo nakon inkorporacije Banskog Hrvatskoj 1871. osvrnuo se i pravaški tjednik *Hrvatska* konstatirajući da je grad, nekad poznat po junaštvu, razvijenoj trgovini i brodarstvu, doveden na rub propasti.¹ Teška kriza u koju je 1870-ih godina zapalo senjsko gospodarstvo,² te pasivnost i nezainteresiranost vlade utjecali su i na političku orijentaciju stanovnika Senja. Nezadovoljno senjsko građanstvo u drugoj polovici 70-ih godina 19. stoljeća većim dijelom pristaje uz ideje Ante Starčevića, a Senj 1880-ih prati glas "tvrđave" Stranke prava, odnosno najjačega pravaškog središta u Banskog Hrvatskoj.

Da je građanstvo Senja pristalo uz pravaštvo, potvrdili su saborski izbori 1878., koji su bili prvi konkretan pokazatelj obnove i povratka Stranke prava na hrvatsku političku scenu nakon rakovičke katastrofe godine 1871. U Senju je jednoglasno i bez protukandidata za saborskog zastupnika izabran pravaš Fran Folnegović. Snagu i utjecaj Stranke prava u Primorju i k njemu gravitirajućem Gorskotarskom kotaru nije pokazao samo izbor Folnegovića u Senju već i izborna pobjeda Ante Starčevića u Kraljevici te Andrije Valušniga u Delnicama.³

S agilnim i rječitim Folnegovićem u Hrvatski sabor od 1878. putem interpelacija i prijedloga ulaze i pitanja i problemi Senja. Upozorujući na mačehinski odnos Zemaljske vlade prema Senju, senjski je zastupnik isticao opasnost i velike štete koje će pretrpjeti senjska trgovina od poplava ukoliko se ne provede, već u više navrata traženo, čišćenje korita potoka "Torrente", interpelirao je i protestirao u predmetu poreza nametnutog na potrošarinu grada Senja te zbog (za senjsko stanovništvo nepravedno odmjerenog) poreza na kavu, slador i pivo, za čije su podmirivanje financijski organi zaplijenili gradski prihod i time doveli u pitanje funkcioniranje gradske uprave Senja.⁴ Gospodarstvu Senja, koje je ionako proživljavalo tešku krizu, slijedio je s 1. siječnja 1880. još jedan snažan udarac. Tada je na snagu trebao stupiti Zakon o ukidanju slobodnih luka u Monarhiji, osim Trsta i Rijeke, što je značilo da će sva trgovina ići tim smjerovima, dok će trgovci ostalih gradova pretrpjeti

¹ Dopisi – Senj, *Hrvatska*, 24. 9. 1871., br. 39.

² O uzrocima stagnacije i teške krize koja je zahvatila privredu Senja vidi: I. KARAMAN, 1972, 53, 59-62; M. KOLAR, 1995, 269-274; I. KARAMAN, 1991, 92-95.

³ Na izborima 1878. kandidati Stranke prava pobjeđuju u pet izbornih kotareva, a naknadno im se u Saboru pridružuje i Ivan Dundjerović, zastupnik vanjskoga đakovačkog kotara.

⁴ Saborski dnevnik (SD) 1878.-1881., I, 614; SD 1878.-1881., II, 829.-830.; 1509.-1510.

goleme štete. Na sjednici 18. prosinca 1879. izašao je Folnegović pred Sabor s dva "prešna" prijedloga s mjerama koje su trebale ublažiti posljedice ukidanja slobodnih luka. Prvim je prijedlogom pozvao vladu da pokuša postići da carinske oblasti sporni zakon provedu s olakšicama, a u obrazloženju je posebno istaknuo dvije. Prva se odnosila na sniženje carina za manufakturnu robu ili oprost od carine na inozemnu robu kojoj se ne može utvrditi podrijetlo, dok se drugom traži da se kod zajedničkog ministarstva isposluje otvoren kredit za trgovce kako ih plaćanje carina odjednom za svu robu koju imaju na zalihama, ne bi potpuno uništilo.⁵ Drugim prijedlogom tražio je senjski zastupnik od vlade da se založi kako bi stupanjem na snagu istog zakona u Senju bio otvoren entrepôt kao neka vrsta surogata umjesto slobodne luke. Folnegović je prijedlog objasnio interesima Senja, ali i velikog dijela Primorja te potrebama trgovine s Gornjom krajinom i tranzitne trgovine s Bosnom. Osim toga, zaključio je, time će senjski trgovci moći podmiriti i svoje porezne obveze, a to je u interesu našeg budžeta.⁶

Sl. 1. Fran Folnegović (1848. – 1903.), istaknuti pravaški političar i zastupnik grada Senja u Hrvatskom saboru, fotografija preuzeta iz *Hrvatske enciklopedije*

⁵ SD, 1878.-1881., I, 609, 676-677.

⁶ SD, 1878.-1881., 609, 622, 678-679.

Da su Senjani zadovoljni Folnegovićevevim saborskim djelovanjem, zalaganjem za interese i potrebe politički obespravljenih i materijalno ugroženih slojeva hrvatskog pučanstva, a napose grada Senja, pokazalo se u travnju 1881., kada je Folnegović prvi put posjetio svoje izbornike da im podnese izvještaj o svome radu. Tim povodom pisala je pravaška *Sloboda*: "Parobrod Senjski 'Vinodolac' doveze nam na veliku subotu preodlična gosta, zastupnika našega na zagrebačkom 'saboru' g. Frana Folnegovića. Uzduž obale, nanizalo se občinstva koje se sabralo da dočeka dolazećeg zastupnika. Činilo se, kao neki mravinjak nanizan u gustih redovih..."⁷ Svečano dočekan od članova gradskog zastupstva na čelu s bilježnikom Josipom Gržanićem, u gradu koji nikada prije nije posjetio iako ga je tri godine zastupao u Hrvatskom saboru, Folnegović je u dvorani Glazbenog zavoda, gdje se okupilo mnogobrojno općinstvo, oduševljeno ga pozdravljajući, održao govor "obćenite i lokalne naravi". Ne ocrnjujući nijednu političku stranku ni političkog protivnika, senjski je zastupnik, između ostalog, istaknuo da u postojećim prilikama nijedan drugi zastupnik za Senj ne bi mogao postići više nego što je on nastojao učiniti u prethodnom razdoblju. Razlažući u jednosatnom obraćanju izbornicima položaj Hrvatske, koja u okviru nagodbenog sustava sve više nazaduje, Folnegović je istaknuo da u Hrvatskoj nema stranke koja može uspješno djelovati za narod. Sva trgovina, komunikacije, željeznice, vojska, porezi izvan su djelokruga hrvatskog naroda, a ona pitanja koja su prepuštena Hrvatskom saboru, "neznatne su naravi", zaključio je. Uvjeren da jedino Stranka prava radi korisno za hrvatski narod, spašavajući mu u postojećim okolnostima barem čast, pozvao je Senjane da i na predstojećim izborima ostanu vjerni "sadanjemu načelu polag kojega su i njega birali".⁸ Prije odlaska iz Senja, koji ga je tom prigodom počastio i diplomom "začasnog gradjanina", Folnegović je prisustvovao banketu oraganiziranom u njegovu čast u gostionici "K zviezdi", gdje se okupilo oko četrdeset senjskih građana, među kojima "lijep broj pravoslavnih Senjana", dok je činovnicima bilo zabranjeno nazočiti. Navečer su Senjani "u slavu" Folnegoviću organizirali i koncert sa zabavom i plesom. Sljedećeg dana, uoči odlaska, senjski zastupnik bio je gost biskupa Juraja Posilovića.⁹ O snažnom dojmu koji je Folnegović ostavio na Senjane, svjedoči Izjava senjskih izbornika koju je *Sloboda* objavila 31. kolovoza 1881. uoči izbora za

⁷ Dopisi – U Senju, *Sloboda*, 22. 4. 1881., br. 48.

⁸ Dopisi – U Senju, 27. 4. 1881., br. 50.

⁹ Dopisi – U Senju, *Sloboda*, 22. 4. 1881., br. 48; Dopisi – U Senju, *Sloboda*, 29. 4. 1881., br. 51.

Hrvatski sabor. U Izjavi podrške Folnegoviću, koju je imenom i prezimenom potpisalo 140 senjskih izbornika, stajalo je uz ostalo "... U njem se neprevarismo, pače i preko svakog očekivanja našeg zastupao je naš vrli zastupnik g. Fran Folnegović naše interese svakom sgodom bolje i odlučnije nego što bi i mi sami to mogli. On je jedna od najboljih parlamentarnih silah, on je svakom sgodom muževnom odvažnosti odbijao navale neprijateljske od naše otačbine Hrvatske, on je branio prava domovine žarkom ljubavju otačbeničkom; u obće u njem su spojena sva svojstva državnika i patriote. Mi Senjani možemo se ponositi, što imademo tako vrla zastupnika; mi ga upoznamo osobno, te je koli svojim govorom toli svojim ponašanjem osvojio srдца naša, i mi mu dadasmo poštenu riječ i ruku, da ćemo ga opet i ovaj put u sabor birati. Izborom Frana Folnegovića god. 1878. započelo je djelo pomirenja i sloge u gradu Senju, iznovičnim izborom njegovim sada u mjesecu rujnu 1881. ima se to djelo ovjenčati..."

Folnegovićev izbor u Senju 1881. doista ni u jednom trenutku nije doveden u pitanje. Štoviše, u pravaškoj "tvrđavi", kao i 1878., nije mu postavljen protukandidat. Dok se činovništvo suzdržalo od glasovanja, 128 izbornika sve "neodvisni građani", to jest trgovci, obrtnici i posjednici, dali su glasove pravaškom prvaku. Josip Gržanić, predsjednik izbornog odbora, proglasio je Folnegovića jednoglasno izabranim za saborskog zastupnika grada Senja.¹⁰ Službeni je tisak u vrijeme izbora 1881. glavnim krivcem za pristajanje Senjana 1870-ih uz pravaške ideje proglasio Josipa Gržanića (Senj, 1844. – Gospić, 1907.), koji se kao pravaš javno deklarirao tijekom studija na Pravoslavnoj akademiji u Zagrebu kada zajedno s još 36 pravnikâ potpisuje adresu-pouzdanicu upućenu Anti Starčeviću u ožujku 1867. Nakon što je s uspjehom završio studij te kratko vrijeme radio u Financijskom ravnateljstvu u Zagrebu, Gržanić se vratio u rodni Senj u vrijeme kada grad proživljava tešku gospodarsku krizu. Početkom 1873. prihvaća mjesto gradskoga velikog bilježnika na kojem ostaje uz kratki prekid do 1882. Sredinom 70-ih bio je Gržanić i dopisnik opozicijskog lista *Primorac*, koji je izlazio u Kraljevici, te suradnik senjskoga humorističkoga časopisa *Vragoder*, u kojem je žestoko kritizirao svoje političke protivnike. Prema tvrdnji režimskih *Narodnih novina*, koje nisu željele priznati prave, političke i gospodarske, uzroke pristajanja senjskoga građanstva uz Stranku prava, Senjani su se oko Gržanića okupljali iz straha da ne budu "psovani i ruženi". Osim toga navodi se da se Gržanić kao "radikalni agitator", gradski veliki bilježnik, mjesni sudac te tajnik Trgovačko-obrtničke komore u Senju, koristio svojim položajem kako bi uplašio i pridobio

¹⁰ Izbor u Senju, *Sloboda*, 18. 9. 1881., br. 112.

senjsko građanstvo.¹¹ Sve te funkcije bez sumnje su Gržaniću omogućivale brojne kontakte, pridonosile njegovu ugledu i utjecaju u Senju i okolici, no korijeni nezadovoljstva Senjana bili su mnogo dublji i teško da se njihovo pristajanje uz Stranku prava može pripisati isključivo uplivu Josipa Gržanića i strahu Senjana od njegova "zla jezika" i osvete.

Pobjeda pravaških kandidata u pet izbornih kotareva na području Primorja i Gorskog kotara 1881. potvrdila je još jednom da je taj kraj najjače uporište Stranke prava u Hrvatskoj, ali i da u odnosu na ostale dijelove Hrvatske svećenstvo Senjske biskupije, župnici, klerici i kapelani pristaju uz pravaštvo, štoviše da se ubrajaju u glavne pristaše i agitatore. I u Senju su za Folnegovića glasovali tridesetpetogodišnji Senjanin Anton Bosnić, vjeroučitelj na senjskim pučkim školama, ali i tridesetdvo godišnji tajnik biskupa Juraja Posilovića Makso (Maksim) Marčić.¹²

Širenje pravaških načela imalo je za posljedicu, još od Pejačevićeva preuzimanja banske dužnosti u ožujku 1880., sve jači pritisak vlasti na pravaško glasilo *Slobodu* i članove i pristaše Stranke prava. U tim pokušajima obračuna s pravaštvom na red je morao doći i Senj, koji su ban Ladislav Pejačević i "gospoda u Zagrebu" od "tvrđave" Stranke prava odlučili pretvoriti u "lojalan" grad. Važnost Senja bila je to veća što su se iz njega ideje Stranke prava širile i po bivšoj Gornjoj krajini, gdje su se u skoro vrijeme trebali održati prvi izbori za Hrvatski sabor nakon sjedinjenja razvojačenoga krajiškog područja s Banskom Hrvatskom godine 1881. Zadatak da Senjane odvratiti od prevratnih načela Stranke prava, povjerio je Jovan Živković, predstojnik Odjela za unutarnje poslove i podban, Oktavijanu Klemenčiću, kojeg je u rujnu 1882. imenovao vladinim povjerenikom za Senj, iskoristivši propis prema kojem se vladin povjerenik može postaviti ako u gradskom zastupstvu manjkaju tri zastupnika, premda su u senjskom nedostajala samo dva zastupnika.¹³ Zanimljiv je podatak da je nakon dolaska u Senj Klemenčić odsjeo kod svoje sestre udate za Franju (Frana) Krajača, jednog od najbogatijih senjskih trgovaca i pravaša, ali ipak ne tako "fanatičnog" kao što su mu bila braća Ivan i Ladislav. Odsjevši u pravaškom "gnjezdu", koje je stalno posjećivao i Gržanić, Klemenčić je smatrao da će tako moći bolje nadzirati djelatnost Stranke prava. No, s druge strane time je izazvao nepovjerenje i sumnjičavost pristaša režimske Narodne stranke, koji su počeli izražavati sumnju da će uspješno

¹¹ Krajnja ljevica u Senju, *Narodne novine*, 9. 9. 1881., br. 205; O životi i djelovanju J. Gržanića vidi M. KOLAR, 1995, 267-292.

¹² Nadbiskupski arhiv u Zagrebu (NAZ), Prezidijal nadbiskupa Mihalovića (PM), br. spisa 2/1883; M. BOGOVIĆ, 1999, 44, 60.

¹³ M. KOLAR, 1995, 277-278.

obaviti zadatak zbog kojeg je upućen u Senj.¹⁴ U izvještajima koje je upućivao vladi i banu Pejačeviću, Klemenčić je iscrpno opisivao gospodarske, političke i društvene prilike u Senju, u kojem je zadnji put boravio prije više od dvadeset godina, ali i predlagao opširne mjere koje su u konačnici trebale osigurati pobjedu novoga političkog pravca u gradu i kandidata Narodne stranke na saborskim izborima 1884. Klemenčić je, opisujući materijalni položaj stanovništva, isticao da je ono politikom gradnje željeznica i cesta, koja svu trgovinu odvraća od Senja, dovedeno "skoro na ništa" te se u gradu "samo životari", a u senjskoj luci, nekada prepunoj stranih brodova, mogu se sada vidjeti tek "dva tri domaća trabakula". Što se društvenog života tiče, vladin povjerenik ističe da je u rasulu. U kazinu se uglavnom okupljaju "preteranci" Gražanić, Ferlan, Devčić, Mladineo i Krajač (sve trgovci, osim Gržanića – op. J. T.) koji daju i politički pravac gradu, premda, po njegovu sudu, Senj u dubini nije pravaški, "niti kao trgovački grad nepraktičan biti može".¹⁵ Ubrzo nakon dolaska u Senj Klemenčić je vladu u izvještaju od 20. rujna 1882. obavijestio o personalnim promjenama koje namjerava provesti u gradskom vijeću Senja. Navodi kako je Gržaniću otvoreno rekao da mu nema "ostanka" u gradu te da će zastupstva riješiti i Ivana Mladinea.¹⁶ Protiv Mladinea je doista pokrenut kazneni postupak radi "zločinstva prevare na štetu šumskog erara i imovnih občina", o čemu je Kr. državno nadodvjetništvo izvijestilo bana 6. listopada 1882. uz napomenu da će se kazneni predmet pospješiti, a već 20. listopada Pejačeviću je javljeno da je Mladineu u konačnici izrečena novčana kazna od 150 forinti.¹⁷

Vrlo brzo nakon dolaska vladina povjerenika u Senj pokazale su se i prve posljedice njegova uredovanja. Interpelirajući na saborskoj sjednici 30. listopada 1882. vladu u vezi s postavljanjem vladina povjerenika u Senju, Folnegović konstatira da je od Klemenčićeva dolaska "u Senju zavladao gotova Sodom i Gomora". Prateći zbivanja u gradskom zastupstvu od vremena priprema za posjet bana Pejačevića Senju, Folnegović navodi da je zastupstvo tim povodom izabralo posebni odbor i odredilo svotu novca koji je trebao biti utrošen za svečani doček. Međutim, mimo toga odobrenjem gradonačelnika utrošeno je tri puta više sredstava pa je grad zapao u "novčanu nepriliku", a kada je trebalo "mjerenice prosvedovati, onda je nastala kolizija medju gradskim

¹⁴ Hrvatski državni arhiv, Zagreb (HDA), Predsjedništvo zemaljske vlade (PrZV), kut. 179, br. spisa 3977-1882, 4087-1882.

¹⁵ HDA, PrZV, kut. 179, br. spisa 4088-1882.

¹⁶ HDA, PrZV, kut. 179, br. spisa 4088-1882. Osoba koja je jednoć bila osuđena, nije se mogla kandidirati na izborima.

¹⁷ HDA, PrZV, kut. 179, br. spisa 4330-1882; 4482-1882.

zastupstvom i načelnikom" te je na kraju načelnik (Gjuro Erler – op. J. T.) odstupio, a Senj je za sjajan doček priređen banu nagrađen vladinim povjerenikom, koji je uveo "neke vrsti opsadno stanje". Ističući da je po njegovu uvjerenju imenovanje povjerenika za Senj protuzakonito, Folnegović navodi da Klemenčić nije raspustio gradsko zastupstvo, nego ono i dalje postoji, ali ne funkcionira i ne sastaje se, a vladin povjerenik umjesto njega upravlja magistratom i svim zakladama. Vladin povjerenik je, tvrdi senjski zastupnik, zaobišavši zastupstvo, bez pitanja prodao dvije kuće uboškoga zavoda, a iz uboške je zaklade potrošio 2000 forinti za podmirenje dugova vezanih uz banov posjet Senju. "On izvadja gradnje, izdaje novce, dieli milosti sve bez zastupstva", pa stoga, "ako nebude velik zajam vlada zajamčila i veće terete tim tomu gradu nametnula, koji sve to više propada, neizbježiva je novom godinom insolventija grada Senja", kaže Folnegović. Gradom vladaju mržnja, razdor i korupcija, konstatira senjski zastupnik i poručuje Pejačeviću da je vrlo moguće da će se u Senju na predstojećim izborima kandidirati osoba po njegovoj volji, ali zato nije potrebno "onakove korupcije širiti preko vladinog izaslanika...; netreba za to postići, okaljati svoje ime i onu rieč, koju je u ovoj sabornici zadao, da on stoji nad strankami i da će bditi nad disciplinom činovnika i štititi pravo naprama gore i dole".¹⁸

Sl. 2. Josip Gržanić – Geržanić (1844. – 1907.), senjski pravaš i gospodarstvenik koji je "vritnuo Khuena" u Hrvatskom saboru i time ušao u povijest.

¹⁸ SD, 1881.-1884., I, 613-614.

Na Folnegoviće upit: "S kojih je razloga i na čiji trošak kralj. zemaljska vlada u Senj odaslala vladinoga povjerenika, povjeriv mu upravu gradsku? Kojom zakonskom ustanovom opravdava ona taj svoj čin?" odgovorio je Jovan Živković na saborskoj sjednici 4. studenog 1882. Vlada je, prema navodima odjelnog predstojnika, reagirala zbog brzojava koji je senjski načelnik odstupivši sa svog položaja u kolovozu 1882. uputio u Zagreb, a koji je glasio: "Prieti mi se životom, moj ured ostavio, zamjenik obolio." Držeći se zakona i po svojoj dužnosti vlada je izdala dekret, istaknuo je Živković objašnjavajući da su dva zastupnika nedostajala te je naloženo da se broj popuni i odmah izabere načelnik, ali su zatim još i liječnik i bilježnik dali ostavku, pa su "onem kaosu još i ove neprilike nadošle". Banu je bila dužnost da uspostavi red i mir, "da se sigurnost života uspostavi, da se stranke slože i izmire..."¹⁹ Folnegović je Živkovićev odgovor proglasio ničim potkrijepljenom strašnom "osvodom", istaknuvši pri tom da je povjerenik već došao u Senj s nalogom da se "još jedan zastupnik mora frknuti van" iz gradskog zastupstva, a što se tiče ostavke gradskog bilježnika Gržanića, pozvao je Živkovića da mu u lice kaže "da to nije bilo po želji same vlade". Naravno da se Folnegović (koji je s pravom u imenovanju povjerenika, a zatim i u događajima koji su uslijedili, vidio stranački motivirane postupke) nije mogao zadovoljiti sa Živkovićevim odgovorom, no saborska većina uzela ga je na znanje.²⁰

Samo nekoliko dana nakon Folnegovićeve interpelacije *Narodne novine* objavile su nepouzdanicu senjskom zastupniku koju su potpisala 63 senjska izbornika,²¹ a Klemenčić je tim povodom u izvještaju vladi od 14. studenog 1882. konstatirao da je "lojalni element u Senju glavu digao".²² Potpisnici nepouzdanice, koju je *Sloboda* prenijela iz službenoga glasila i objavila 15. studenog 1882., prozvali su Folnegovića zbog navoda da je vladin povjerenik podigao sirotinjsku zakladu od 2000 for. i time podmirio višak troškova za doček bana, te zbog konstatacije da je od Klemenčićeva dolaska nastala u gradu potpuna korupcija i da u Senju više nitko ne vjeruje banovim riječima. Nasuprot tome, ističe se da je "upravo sada ovdje nastao mir i red; jer smo se lišili uplivah onih osoba, koje su stvarale korupciju na korist one stranke koju Vi zastupate". Potpisnici na kraju naglašavaju da zastupaju potpuno suprotno

¹⁹ SD, 1881.-1884., I, 614, 673.

²⁰ SD, 1881.-1884., I, 674; 27. travnja 1885. saborski zastupnik Josip Gržanić također je interpelirao vladu u vezi s postavljanjem Oktavijana Klemenčića za senjskog povjerenika. Vidi M. KOLAR, 1995, 278-279.

²¹ Senjski izbornici svom zastupniku F. Folnegoviću, *Narodne novine*, 10. 11. 1882., br. 258.

²² HDA, PrZV, kut. 179, br. spisa 4798-1882.

gledište od Folnegovića i da imaju potpuno povjerenje u vladu i bana. Zajedno s nepouzdanicom objavilo je pravaško glasilo u istom broju i Folnegovićev odgovor objavljen u *Pozoru*. Upozoravajući potpisnike između ostalog i da su ga krivo citirali, Folnegović napominje da Senj ima 211 izbornika te da je na prošlim izborima dobio 128 glasova. Znači da su protiv njega bila 83 onda "pritajena" politička protivnika od kojih su sada 63 "očita", "dakle sam možda sada još na profitu", ironično zaključuje Folnegović. Želeći spriječiti "ružne mistifikacije", najavio je dolazak u Senj da bi položio račun za svoje saborsko djelovanje cijelom građanstvu, dakle i onima koji mu nikada nisu dali glas, pa neka mu se tada sudi. "Dotle pak izgledam vašu poslanicu, koju mi najavlja službeno glasilo, da ju metnem za svoju i vašu uspomenu u onaj isti okvir, u kom sam sahranio krastni počastni gradjanski diplom, kojim me je zakonito zastupstvo vaše jednoglasno odlikovalo", poručio je Folnegović na kraju pisma. "Famoznu nepouzdanicu", "krpariju" senjskih izbornika tj. "treznih senjskih rodoljubah" pravaška *Sloboda* je opširno analizirala. Njezinu je neznatnu "faktičnu" vrijednost dopisnik pravaškog glasila argumentirao brojevima, dokazujući da je od 140 potpisnika s izbornog proglašenja 1881. samo 35 potpisalo nepouzdanicu, među kojima je i 6 općinskih činovnika. Potpisi svih ostalih pripadaju zemaljskim i državnim činovnicima koji na prošlim izborima "niti su mu povjerenja dali niti mu ga mogu oduzeti", pa stoga dopisnik iz Senja zaključuje da i dalje preko 100 izbornika, "dakle ogromna većina stoji uvijek čvrsto uz našega Frana". Što se pak "moralne" vrijednosti nepouzdanice tiče, o njoj dovoljno govori činjenica da su polovica potpisnika činovnici, "a što vrijedi činovnički potpis u današnjoj našoj politici znamo svi". Potpisi slobodnih izbornika prikupljeni su, tvrdi pisac članka "Korupcija", "presijom ili strahovanjem", a većina nije ni znala što potpisuje. Iznesenu tvrdnju dokazuje i konkretnim primjerima za pojedine potpisnike.²³ *Sloboda* je 17. studenog 1882. prenijela i očitovanja šestorice potpisnika nepouzdanice koji doista ističu da su "krivo upućeni" dali svoje potpise na "nekakav spis" te da se u potpunosti slažu s Folnegovićevim istupima, kao i s politikom koju on sa svojim političkim istomišljenicima zastupa u Hrvatskom saboru.²⁴

Radi umirivanja javnosti u vrijeme afere s nepouzdanicom Folnegoviću Klemenčić je od vlade 14. studenog 1882. zatražio kako bi spriječio financijsku upravu u uporabi sile pri utjerivanju zaostalog poreza da se taj posao prepusti njemu,²⁵ ali je istodobno počeo poduzimati već najavljene korake kojima su u

²³ Novice, *Sloboda*, 12. 11. 1882., br. 136; Korupcija, *Sloboda*, 15. 11. 1882., br. 137.

²⁴ Dopisi – Senj, *Sloboda*, 17. 11. 1882., br. 138.

²⁵ HDA, PrZV; kut. 179, br. spisa 4798-1882.

gradskom vijeću Senja prevlast trebali dobiti režimu privrženi zastupnici. Na sjednici gradskog vijeća 27. studenog 1882. vladin je povjerenik protiv volje zastupnika lišio časti gradskog zastupnika Ivana Mladinea, jer je po kaznenom zakonu bio osuđen na globu, te su na taj način bila ispražnjena tri mjesta u zastupstvu.²⁶ Odmah nakon završetka sjednice Klemenčić je brzojavom obavijestio vladu da je Mladineo smijenjen te da je prihvaćena Gržanićeva ostavka uz otpremninu od 2000 forinti.²⁷ Već 7. prosinca 1882. prazna su mjesta u gradskom zastupstvu popunjena trojicom novih zastupnika iz redova režimske stranke. "Pojačanjem lojalnih elemenata" te izborom Izidora Vuića 16. prosinca 1882. za gradskog načelnika snaga pravaša u gradskom vijeću znatno je oslabljena.²⁸ "Uređenje" Senja u Klemenčićevoj režiji izazvalo je ogorčenje i uzrujanost naroda, a sedmorica zastupnika grada Senja uputila su vladi u Zagrebu pismeni prosvjed ističući samovolju i protuzakonite postupke vladina povjerenika pri popunjavanju gradskog zastupstva i izbora gradskog načelnika.²⁹

Klemenčić je otišao i dalje ocjenjujući da pravašima treba oduzeti sve pozicije u Senju, pa su se na udaru našli senjski profesori i učitelji. Osim smjene starog ravnatelja senjske gimnazije Matića i postavljanja na njegovo mjesto mlađeg i, što je još važnije, lojalnog prof. Mile Magdića, vladin je povjerenik najprije zatražio budan nadzor, a zatim su pokrenute i istrage protiv profesora, učitelja i vjeroučitelja za koje se sumnjalo da su pravaški simpatizeri. Disciplinska istraga pokrenuta je protiv Vjenceslava Novaka, katehete Antona Bosnića, Vere Tkalec i njezina supruga Zvonimira, također učitelja, te gimnazijskih profesora Franje Folprechta, Mije Špehara, Vinka Žanića i suplenta Mirka Pachera. Navedene istrage među prosvjetnim djelatnicima Klemenčić je objasnio potrebom da se profesorima i učenicima ucijepi "lojalno političko vladanje",³⁰ te da se Bogoslovija u Senju i Sveučilište u Zagrebu na taj način prestanu puniti "strančarima".³¹

I nakon što je napustio Senj, Klemenčić iz Siska 9. siječnja 1883. izvještava bana o senjskim prilikama te sugerira korake koje nadalje treba

²⁶ Pritužba, *Sloboda*, 24. 12. 1882., br. 154.

²⁷ HDA, PrZV, kut. 179, br. spisa 4951-1882.

²⁸ HDA, PrZV, kut. 179, br. spisa 5122-1882; 5198-1882.

²⁹ Novice – Senj, *Sloboda*, 20. 12. 1882., br. 152; Dopisi-Senj, *Sloboda*, 22. 12. 1882., br. 153; Pritužba, *Sloboda*, 24. 12. 1882., br. 154. Pritužbu protiv Vuićeva izbora potpisali su Ive Ferlan, Ante Blažević, Franjo Vrhovac, Vale Veljačić, Filip Ferlan, Konrad Zimperman i Dragutin Akurti.

³⁰ HDA, PrZV, kut. 179, br. spisa 111-1883; kut. 171; br. spisa 535-1883.

³¹ HDA, PrZV, kut. 179, br. spisa 5122-1882.

poduzeti "da se nesruši zgrada po meni podignuta u Senju". Između ostalog predlaže bivši vladin povjerenik za Senj i mjere protiv politički nepoćudnog svećenstva. Još u rujnu 1882. obavijestio je Pejačevića da su Maksimilijan Marčić, tajnik u dijecezanskoj kancelariji, i Ivan Pavelić, profesor na biskupskom liceju, sljedbenici Stranke prava,³² a u navedenom izvještaju s početka 1883. ističe da bi trebalo energično djelovati preko biskupa Posilovića da profesori bogoslovlja, osobito Pavelić i kateheta na pučkoj školi (Antun Bosnić – op. J. T.) "ne truju" djecu i bogoslove te da biskupov tajnik Marčić ne daje svećenstvu politički pravac protivan vladajućim zakonima i državnom redu. Kao posebno "pogibeljnu osobu" ističe Klemenčić gimnazijskog katehetu (Gustav Bakoš – op. J. T.) kojeg po njegovu sudu treba odmah udaljiti iz Senja.³³ Osim navedenih mjera protiv svećenstva i prosvjetnih djelatnika u istom izvještaju predložio je banu Pejačeviću i vladi da podrže izgradnju željeznice Bihać – Senj, da Senj u budućem preustroju postane središte političke i sudbene oblasti za tri bivše "kumpanije" te da se iz grada udalje politički nepodobni carinski činovnici. Na kraju trebalo bi prije lipnja 1883. raspustiti gradsko zastupstvo, u kojem su još uvijek polovicu mjesta zauzimali pravaši. Nakon provedene "purifikacije" činovništva i "uređenja" svećenstva te na temelju novih izbornih lista pobjeda "lojalnih" elemenata u Senju bila bi po Klemenčićevu mišljenju osigurana.

Prihvativši iznesene sugestije, pozvao je ban Pejačević biskupa Posilovića da svećenike, optužene da pristaju "uz prevratna načela" Stranke prava i da u tom duhu djeluju na mladež i svećenstvo, "na razboritije ponašanje naputi", inače će on biti prisiljen "potražiti svojim putem lijeka" protiv takvog djelovanja.³⁴ Biskup Posilović saslušao je optužene svećenike, osim G. Bakoša, koji je zbog teške bolesti boravio na Rijeci, te je o rezultatima istrage 14. ožujka 1883. obavijestio Pejačevića. Saslušani svećenici porekli su da pripadaju Stranci prava i da zloupotrebljavaju svoju službu za širenje pravaških, "prevratnih" načela, štoviše, ističe biskup Posilović, zamolili su ga da kod bana ishodi strogu istragu glede navedenih optužbi. No, nastavlja Posilović, navedene optužbe bacaju sjenu i na njega kao biskupa, to više što se optužuje njegov tajnik Marčić, pa stoga i on u svoje ime traži istragu. Međutim, istodobno Posilović upozorava Pejačevića da je u pismu od 28. veljače 1883. izrijeком naveo kako se ne mogu navesti konkretna djela kojima bi bile

³² HDA, PrZV, kut. 171, br. spisa 4106-1882.

³³ HDA, PrZV, kut. 179, br. spisa 111-1883.

³⁴ NAZ, PM, br. spisa 2-1883. (Dopis br. 535/Pr. biskupu senjskom i modruškom ili krbavskom dr. Jurju Posiloviću od bana Pejačevića 28. 2. 1883.)

potkrijepljene potvore protiv četvorice svećenika, pa stoga pita bana na kakvom će se temelju voditi istraga. Onaj koji ih je znao optužiti, piše Posilović, valjda zna navesti "pojedina fakta" i svjedoke za iznesene potvore te ne želeći biti "indiskretan", moli Pejačevića da ta osoba navede konkretne razloge optužbama.³⁵

Opisani pritisak na pravaške pristaše koji je u Senju vlada provodila najprije preko povjerenika Klemenčića, a zatim načelnika Vuića, stvorio je u gradu iznimno napetu atmosferu o čemu svjedoči i podatak da je Vuić početkom 1883. zamolio bana Pejačevića da mu na "dispoziciji" bude senjska oružnička postaja, budući da se 21. siječnja očekivao dolazak većeg broja izvanjskih dioničara i ujedno privrženika Stranke prava na glavnu skupštinu Senjske štedionice.³⁶ Obavješćujući vladu da je uspio odgoditi navedenu skupštinu, budući da Nadzorni odbor, u kojem su bili J. Gržanić, Jure Franceskin (Francesković) i Vale Rukavina, nije na vrijeme, 8 dana prije glavne skupštine, podnio izvještaj i bilancu, što je bio po zakonu obvezatan, Vuić u izvještaju od 21. siječnja 1883. donosi zanimljive podatke o borbi pravaša i pristaša Narodne stranke za prevlast u Senjskoj štedionici. Navodeći da Stranka prava, odnosno njezini članovi i pristaše već dvije godine nastoje da uprava štedionice prijeđe u njihove ruke, Vuić ističe da su F. Folnegović i David Starčević uspjeli u Zagrebu pokupovati dionice koje su zatim prenijeli na "kojekakove sliepe dioničare" skupivši ih 30-40 koji zastupaju 450 dionica. Među pravaškim prvacima u Senjskoj štedionici, oko kojih se okupljaju pristaše iz susjednih mjesta, Vuić ističe Gržanića, sinove Ivana Krajača trgovce i posjednike, trgovca Tonu Devčića te tajnika Trgovačko-obrtničke komore u Senju Sebalda Cihlara.³⁷ Vuićev uspjeh bio je kratka vijeka. Skupština Senjske štedionice, sazvana ponovno za 15. ožujka 1883., donijela je pri izboru novog ravnateljstva potpunu pobjedu pravaša. Za predsjednika je izabran Konrad Zimperman, za potpredsjednika Ladislav Krajač, a članovima Upravnog odbora postali su Ante Blažević, Ante Didolić, Filip Ferlan, Martin Kosina, Gjuro Franceskini, Nikola Miletin i Ante Devčić. U nadzorni odbor izabrani su J. Gržanić, S. Cihlar i V. Rukavina. Nakon skupštine *Sloboda* je javila da je senjsko građanstvo oduševljeno pozdravilo rezultate izbora poklicima "Živio Folnegović", "Živio Starčević", "Živila Stranka prava". Pravaško glasilo također ističe da vladini krugovi ne mogu više "telaliti" da je uz njih kapital u Senju.³⁸

³⁵ NAZ, PM, br. spisa 2-1883; HDA, PrZV, kut. 171, br. spisa 951-1883.

³⁶ HDA, PrZV, kut. 179, br. spisa 181-1883.

³⁷ HDA, PrZV, kut. 179, br. spisa 284-1883.

³⁸ Novice, *Sloboda*, 18. 3. 1883., br. 33; 25. 3. 1883/36.

Premda su Klemenčić, a zatim i Vuić pokušali pravašima oduzeti primat i u društvenom životu Senja planirani koraci na tom planu nisu dali očekivane rezultate. Obavješćujući vladu u izvještaju od 17. studenog 1882. o stanju u senjskoj čitaonici, Klemenčić ističe da njome dominiraju pravaši te nabraja glavne pristaše Stranke prava u Senju. To su Ivan Ferlan, Franjo Vrhovac, Ivan Mladineo, Antun Devčić i Nikola Miletić, "sitničari sa žitom", zatim orguljaš Blažević, odvjetnički perovođa dr. Virgil Devčić i gradski bilježnik Josip Gržanić. Da se ne zna da su oni "glave" Stranke prava u Senju, to se ne bi moglo vjerovati, budući da su "mirni, čedni i uljudni", piše Klemenčić. Naravno da Stranka prava ima još privrženika u gradu, ali to su uglavnom "neznatni" ljudi, činovnici i svećenici koji skrivaju svoje političko opredjeljenje. Senjsku čitaonicu trebalo bi, smatrao je vladin povjerenik, raspustiti i zatim ustrojiti novo društvo u kojem bi se okupljali "lojalni elementi", a pravaškim pristašama ne bi se dopustilo učlanjivanje. Ako bi se oni pak odlučili na osnivanje novog društva, pokazalo bi se koliko ih ima u gradu i tko su među svećenicima i činovnicima pravaški privrženici.³⁹ Plan da se raspusti čitaonica te da joj se oduzme inventar i prepusti novoj, "vladi-lojalnoj" nije uspio. Nakon Klemenčićeva odlaska iz Senja 28 "lojalnih" članova istupilo je iz čitaonice ističući da je ona promašila svoju pravu svrhu postavši "sjelom prevratne Starčevićeve stranke".⁴⁰ Osim čitaonice imali su pravaši presudan utjecaj i u glazbenom društvu, kojem je predsjednik postao J. Gržanić, tajnik L. Krajač, a blagajnik Devčić.⁴¹

Da je Senj usprkos koracima i mjerama službenih krugova ostao "stekliška utvrda", pokazalo se i tijekom prvih izbora za Hrvatski sabor na 1881. Banskoj Hrvatskoj prisajedinjenom krajiškom području. Izbori su održani u travnju 1883., a senjski pravaši i njihovi pristaše imali su velik utjecaj na izbor kandidata Stranke prava u izbornim kotarevima s biralištima u Karlobagu, Brlogu i Brinju.

U izbornom kotaru s biralištem u Brlogu Stranka prava je kandidirala trgovca Ladislava Krajača, potpredsjednika Senjske štedionice, rođenog u Senju 1857. u obitelji uglednog veletrgovca i gradskog zastupnika Ivana Krajača, osnivača Prvoga hrvatskog primorskog parobrodarskog društva koji je među prvima u Senju prihvatio pravaške ideje. Političko opredjeljenje oca prihvatila su i trojica sinova, najstariji Ivan, koji se nakon studija u Pragu, Grazu i boravka u Parizu, odakle je slao dopise *Slobodi*, 1882. vratio u Senj,

³⁹ HDA, PrZV, kut. 179, br. spisa 4847-1882.

⁴⁰ Novice, *Sloboda*, 13. 5. 1883., br. 57.

⁴¹ Novice, *Sloboda*, 4. 4. 1883., br. 40.

gdje se isticao kao jedan od najvatrenijih senjskih pravaša, zatim već spomenuti Franjo, koji je bio oženjen Klemenčićevom sestrom, i konačno mladi Ladislav, koji se vratio u rodni grad i zaposlio u očevoj trgovačkoj tvrtki nakon završenog studija ekonomije u inozemstvu.⁴² Značaj i utjecaj obitelji Krajač u gospodarskim krugovima Senja i okolice te ugled među senjskim pravašima i njihovim pristašama zacijelo su bili razlogom za kandidiranje Ladislava Krajača u obližnjem izbornom kotaru s biralištem u Brlogu. Uz prisutnost vojske i žandara izbor u Brlogu je održan 20. travnja 1883., a Krajačevi protukandidati bili su Konstantin barun Kosta Rukavina i Vaso Pauković, obojica režimski kandidati, "jedan katolik a drugi pravoslavni". Među mnoštvom okupljenog puka u Brlogu nalazilo se, prema pisanju *Narodnih novina*, uz Davida Starčevića i "15 senjskih kortešah",⁴³ za koje *Sloboda* navodi da su pripadali trgovačkom staležu.⁴⁴ Od 83 izbornika na glasovanje je došlo 76. Rukavina je dobio 22 činovnička glasa, Pauković 14 "sve pravoslavnih iz Škarah", dok je za Krajača glasovalo 40 izbornika među kojima je, ističe *Sloboda*, bilo i pravoslavnih koji su se videći da se sije razdor među katoličkim i pravoslavnim pukom okrenuli od svojih paroha i glasove dali kandidatu Stranke prava.⁴⁵ Obrazlažući razloge poraza režimskih kandidata u Brlogu kotarski tajnik i predsjednik izbornog odbora Maksimilian Herzig u izvještaju od 20. travnja 1883. ističe da je već uoči izbora u brloškom kotaru "uslied carevanja starčevićanaca senjskih" situacija bila nejasna. Iako je obilazeći mjesta izbornog kotara dan uoči izbora saznao da su svi izbornici iz Brloga, bez obzira na vjeru, Krivog Puta i Krmpota za Ladislava Krajača, Herzig je ipak vjerovao da pravaški kandidat ne će u prvom krugu dobiti dovoljan broj glasova te da će doći do užeg izbora na kojem će glasovima 14 pravoslavnih svećenika i izbornika pobijediti kandidat Narodne stranke Kosta barun Rukavina. Međutim, na dan izbora bio je neugodno iznenađen, jer su upravo "gr. iztočnjaci" glasovali za "svoje političke protivnike", tj. Krajača, a usprkos danim obećanjima i očekivanjima kotarskog tajnika, pravaški je kandidat dobio glasove i brloškog načelnika Dane Grčevića i podnačelnika Petra Nikšića, umirovljenog oficijala Ivana Perpića (Prpića), umirovljenog satnika Tome Rukavine pl. Morgenstern, načelnika iz Krivog Puta Ilije Pavelića te župnika Šimuna Srdoca i Stjepana Paškvana. Herzig ističe i nazočnost Davida Starčevića u Brlogu na dan izbora, kao i 30 stanovnika Senja te još naroda iz

⁴² Ivan Krajač, *Sloboda*, 7. 9. 1881., br. 107; M. KOLAR, 1995, 289; *Obzor*, 15. 11. 1928., br. 308 (nekrolog L. Krajaču).

⁴³ Poslije izborah u Krajini, *Narodne novine*, 25. 4. 1883., br. 95.

⁴⁴ Senjski korteši, *Sloboda*, 2. 5. 1883., br. 52.

⁴⁵ Izbor narodnog zastupnika, *Sloboda*, 2. 5. 1883., br. 52.

Vrhovina i Otočca. Nakon što je naveo glavne krivce za "žalostan" ishod izbora, kotarski tajnik zahtijeva da se navedenim umirovljenim osobama obustavi mirovina, a da se protiv načelnika koji su glasovali za Krajača, primijene najstrože mjere, jer će u protivnom Brlog zauvijek biti "gnjezdo prevratnika".⁴⁶

Nakon izbora u Brlogu uputili su se Senjani i narod s D. Starčevićem u Brinje, gdje su se izbori trebali održati sutradan, 21. travnja 1883.⁴⁷ Kandidat Stranke prava u Brinju bio je mladi trgovac iz Krišpolja Milan Pavlović. Od svih mjesta u unutrašnjosti bivše Hrvatske krajine Brinje je već od početka 1880-ih bilo najače pravaško uporište. Pravaške ideje prodrle su u to područje zacijelo krajem 1870-ih iz Senja, na koji je brinjski kraj bio gospodarski upućen, osobito u trgovačkim poslovima. Vođa pravaša brinjskoga kotara Milan Pavlović bio je kao trgovac upućen na Senj poslovnim, ali i rodbinskim vezama, budući da je bio oženjen Senjankom Ružicom "vatrenom domorotkinjom" iz brodovlasničke obitelji Bronzini.⁴⁸ Izbor je 21. travnja 1883. održan u nazočnosti jedne satnije Otočke pješačke pukovnije, koju je kotarski predstojnik Slavoljub Jansa pozvao u Brinje. Od 93 izbornika na biralištu apsolutnom većinom od 49 glasova zastupnikom je izabran M. Pavlović, dok je protukandidat Mile pl. Drakulić dobio 44 glasa.⁴⁹ Pobjedu kandidatu Stranke prava osigurali su glasovi nezavisnih izbornika, odnosno trgovaca, obrtnika i seljaka.⁵⁰

Istog dana, 21. travnja, održan je izbor i u Bagu (Karlobagu), gdje je za narodnog zastupnika izabran kandidat Stranke prava, odvjetnik na Rijeci Fran Pilepić. Od 50 izbornika koliko je pristupilo izboru, 33 su glasovala za pravaškog kandidata, dok je baški načelnik, član Narodne stranke Stjepan Domines, dobio 17 glasova.⁵¹ Dok je pravaška *Sloboda* likovala nad još jednom potvrdom da narod u Primorju čvrsto stoji uz Stranku prava, *Narodne novine* i u Bagu krivicu za Pilepićev uspjeh pripisuju senjskim kortešima,⁵² premda se u službenom izvještaju ne spominju Senjani, već Domines za svoj poraz okrivljuje ponajprije župnike, činovnike i načelnike baškoga izbornog kotara.⁵³ Činjenica da su službene novine u dopisima s birališta u Primorju i Lici, gdje su

⁴⁶ HDA, PrZV, kut. 170, br. spisa 1703-1883.

⁴⁷ Izbor narodnog zastupnika, *Sloboda*, 2. 5. 1883., 52.

⁴⁸ Novice, *Sloboda*, 29. 1. 1882., br. 13.

⁴⁹ HDA, PrZV, kut. 170, br. spisa 1709-1883.

⁵⁰ Izbor narodnog zastupnika, *Sloboda*, 4. 5. 1883., br. 53.

⁵¹ HDA PrZv, kut 242, br. spisa 1457-1884; Izbor u Bagu, *Sloboda*, 27. 4. 1883., br. 50.

⁵² Izbor u Bagu, *Sloboda*, 27. 4. 1883., br. 50; Senjski korteši, *Sloboda*, 2. 5. 1883., br. 52.

⁵³ HDA, PrZV, kut. 170, br. spisa 1812-1883.

izabrani kandidati Stranke prava, osobito isticale nazočnost senjskih korteša, bila je indirektno priznanje poraza vladinih nastojanja da Senj pretvori u "lojалан" grad, što se bjelodano pokazalo i odmah nakon izbora.

Nakon izbora u Brinju M. Pavlović, L. Krajač i D. Starčević "uz liepu kitu Senjana i Senjankih" otputovali su u Senj, gdje su bili svečano dočekani. U gradu okićenom trobojnicama, uz glazbu, koja je svirala hrvatske pjesme, i gruvanje mužara senjsko je pučanstvo oduševljeno pozdravilo novoizabrane saborske zastupnike, Krajača, Pavlovića i Pilepića, a osobito D. Starčevića. Uz ples, glazbu i bakljadu slavilo se u Senju do kasno u noć.⁵⁴ Već sljedećeg dana Senjani su "veličanstveno dočekali" i svog zastupnika F. Folnegovića, koji je na povratku s putovanja Dalmacijom, a kako je i obećao u vrijeme afere s nepouzdanicom, došao svojim izbornicima podnijeti izvješće o svom saborskom djelovanju.⁵⁵ Doček koji su Senjani priredili svome zastupniku, te jednoglasnu podršku izbornika na skupštini 24. travnja 1883. za njegov dotadašnji rad, popratile su službene novine uvodnim člankom iz kojeg zrcali nezadovoljstvo što u Senju usprkos svim naporima Stranka prava nije slomljena. Pretvaranjem Senja u "lojалан" grad pravaškom bi pokretu u Primorju i k njemu gravitirajućim krajevima bio zadan snažan udarac, no kako se u tome nije uspjelo, pisac članka u *Narodnim novinama* pokušava pokušava pronaći razloge poraza režimskih nastojanja u Senju. Pa tako izražava čuđenje što se "dobri ljudi" u Senju mogu zadovoljiti obećanjima Folnegovića, koji "neobećava ništa ni manje ni više, nego 'cielokupnost i državnu neodvisnost kraljevine Hrvatske pod sada vladajućom dinastijom'", a pri tom riječima "neobećajem učiniti ništa, obećajem, raditi sve što mogu", zapravo unaprijed "odklanjanje od sebe i moralnu odgovornost za svoj i svoje stranke rad". Na tragu učestalo ponavljanih tvrdnji da uz Stranku prava pristaju samo siromašni i neobrazovani slojevi pučanstva koje pravaši pridobivaju obsjenama, pisac i ovoga članka ističe da "dobri gradjanin senjski" ne zna ništa o povijesti, o hrvatskom državnom pravu te pravima i dužnostima ustavnog vladara, pa ga stoga i može Folnegović zvesti svojim obećanjima.⁵⁶

I u vrijeme narodnoga, protumađarskog pokreta koji je 15. kolovoza 1883. započeo zbacivanjem dvojezičnih grbova u Zagrebu, Senjani su reagirali među prvima u Hrvatskoj, a prema službenim navodima glavni organizatori,

⁵⁴ Brzjavu "Slobode", *Sloboda*, 25. 4. 1883., br. 49; Dr. David Starčević u Senju i Krajini, *Sloboda*, 23. 5. 1883., br. 61.

⁵⁵ Folnegovićev doček u Senju, *Sloboda*, 27. 4. 1883., br. 50; Govor F. Folnegovića na skupštini izbornika grada Senja 24. 4. 1883., *Sloboda*, 29. 4. 1883., br. 51.

⁵⁶ "Sve raditi, ništa neučiniti", *Narodne novine*, 5. 5. 1883., br. 103.

kolovođe demonstracija i zbacivanja grba bili su pravaši.⁵⁷ Senjski načelnik Vuić u izvještajima je kao glavne organizatore nemira isticao J. Gržanića, L. Krajača, Devčića, Antu i Milana Blaževića te Vrhovca (vjerojatno Frana – op. J. T.), a kao glavno okupljalište "kolovođa" naveo je prostorije štedionice. Upozoravao je i na presudan utjecaj pravaša u gradskoj glazbi.⁵⁸ 20. kolovoza 1883. Senjani su zbacili grb sa carinarnice, a Vuić je imenovan vladinim povjerenikom, što je značilo uvođenje izvanrednog stanja u gradu i dolazak vojnog pojačanja u Senj. Vuić je raspustio upravu senjskoga glazbenog društva, koje je bilo u pravaškim rukama, a za skidanje grba optužen je "kalfa", zet pravaša Antuna Devčića. Prema dopisu iz Budimpešte upućenom kraljevskom povjereniku za Hrvatsku, Slavoniju i bivšu Krajinu, generalu Hermanu Rambergu, glavnim vođama nemira u Senju proglašeni su J. Gržanić, učitelj Vjenceslav Novak, besposličar Mile Blažević i trgovci Ladislav Krajač i Franz Rivosechi.⁵⁹

Sl. 3. Ladislav Krajač st. (1857. – 1928.), senjski pravaš, gospodarstvenik i gradonačelnik. Snimljen u odjeći narodnog zastupnika općine Brlog u parlamentu u Budimpešti

⁵⁷ O Senju u narodnom pokretu 1883. opširno vidi D. PAVLIČEVIĆ, 1980, 31-44.

⁵⁸ D. PAVLIČEVIĆ, 1980, 38.

⁵⁹ D. PAVLIČEVIĆ, 1980, 39-41.

Nakon zbacivanja grbova pravaši su na stalne Vuićeve optužbe protiv njih, a osobito Gržanića, odgovorili pokretanjem akcije za njegovo uklanjanje iz Senja. Prikupljeno je 200 potpisa na predstavku banu Pejačeviću, koju je sastavio Gržanić, a kojom se bana moli da ukine vladinu naredbu o imenovanju Vuića vladinim povjerenikom za Senj, pri čemu potpisani tvrde da će njegovim uklanjanjem u gradu biti uspostavljen red i mir bez upotrebe vojničke sile. U protivnom stanje se ne će smiriti, jer je Vuić omražen u narodu, a svojim nasilnim postupcima može samo još dodatno uznemiriti narod.⁶⁰ Međutim, ban Pejačević je 29. kolovoza zatražio razrješenje od banskih obveza, a sukobi i borbe režimskih snaga na čelu s Vuićem i pravaša u Senju nastavili su se i nadalje. U izvještaju vladi 21. rujna 1883. Vuić je stanje u Senju i okolici, tj. bivšoj Krajini, okarakterizirao vrlo ozbiljnim, jer je narod "zaveden" od pravaških pristaša. Svakog sljedbenika Narodne stranke, ističe vladin povjerenik, zove se i smatra "magjaronom", a tim se imenom sada označuje najveći izdajnik i neprijatelj domovine. Kao glavnoga pravaškog agitatora ističe Gržanića, koji – po njegovim saznanjima – upute za rad i naredbe dobiva iz Zagreba pismenim putem ili preko izaslanika.⁶¹ Da ta Vuićeva tvrdnja nije bila bez osnove, svjedoči i izvješće predstojnika otočkog upravnog kotara Janse Rambergu od 24. rujna 1883. Jansa opisuje raspoloženje stanovništva u otočkom kotaru, a napose aktivnost pristaša Stranke prava i njihovih vođa u pojedinim mjestima, za koje ističe da su u stalnom kontaktu s M. Pavlovićem i najvišim prvacima stranke te da sastanke održavaju u Otočcu, ali najčešće u Senju. U nastavku izvještaja ističe da je preko Krišpolja i Brloga 14. rujna 1883. "ovamo stigao vlasnik 'Hrvatske vile' Gavro Grünhut iz Zagreba" s Nikolom Kokotovićem, Eugenom Kumičićem, a u društvu M. Pavlovića i službenika Ivana Prpića, te da su 15. rujna otputovali za Senj.⁶² Ne može se sa sigurnosti utvrditi jesu li navedeni pravaši iz Zagreba na čelu sa Senjaninom Gavrom Grünhutom,⁶³ prvim urednikom pravaške *Slobode*, pokretačem i

⁶⁰ D. PAVLIČEVIĆ, 1980, 42.

⁶¹ HDA, PrZV, kut. 179, br. spisa 3956-1883.

⁶² HDA, PrZV, kut. 129, br. spisa 4092-1883.

⁶³ Gavro Grünhut rođen je u Senju 1849. u obitelji Ferdinanda, siromašnog trgovca sitničara i Katarine rođ. Lenac. Pripadao je krugu manje poznatih ali za pravaštvo vrlo zaslužnih pojedinaca koji su svojim djelovanjem mnogome pridonijeli ne samo obnovi Stranke prava, koja je nakon Rakovice 1871. zapala u višegodišnju krizu, već i širenju pravaške misli tijekom 1880-ih. U pravaškom novinstvu ostao je tipograf Gavro Grünhut zabilježen kao prvi urednik političkoga glasila *Sloboda*, koje počinje izlaziti na Sušaku 1878., kao pokretač i nakladnik pravaškog književnog časopisa *Hrvatska vila*, koji se od početka 1882. tiskao na Sušaku, a zatim u Zagrebu, te kao vlasnik i izdavač humorističko-satiričkog lista *Bič*, koji počinje izlaziti u Zagrebu krajem 1883. Uz poduzetnički duh i organizatorske sposobnosti posjedovao je Gavro i

nakladnikom pravaškoga književnog časopisa *Hrvatska vila* te poznatim pravaškim agitatorom koji se početkom 1883. sa Sušaka preselio u Zagreb, gdje je otvorio knjižaru u kojoj su se okupljali pravaški simpatizeri, a čije je kretanje u vrijeme protumađarskoga narodnog pokreta budno praćeno, imali ulogu posrednika između pravaških prvaka u Zagrebu i Senju. No teško je vjerovati da navedeno putovanje nije imalo za cilj dogovore političkog karaktera. 25. rujna 1883. Vuić se odrekao časti vladinog povjerenika, a pravaši su ga prisilili da odstupi i s mjesta gradskog načelnika koje je privremeno do izbora novog načelnika preuzeo podnačelnik Dragutin Accurti.⁶⁴ Nakon što je Vuić napustio načelničku stolicu, uputio je Gržanić Oktavijanu Klemenčiću u Sisak brzojav kojim ga obavješćuje da je srušeno njegovo "gnjusno djelo", odnosno postavljanje Vuića na nezakonit način za načelnika.⁶⁵ Kad su u Senju 12. i 13. ožujka 1884. provedeni izbori za senjsko gradsko zastupstvo, uprava grada ponovno je prešla u pravaške ruke. Za gradske zastupnike u prvom izbornoštvu jednoglasno su izabrani D. Accurti, Filip Ferlan, J. Gržanić i Fran Krajač, a u drugom L. Krajač, Ivan Ferlan, Ante Devčić, Nikola Miletić i svećenik Ivan Pavelić, dakle "sve sami čisti pravaši", javlja *Sloboda*.⁶⁶ Pravaška je većina 30. ožujka 1884. za senjskog načelnika izabrala Ladislava Krajača. Zahvaljujući zastupnicima na iskazanom povjerenju, Krajač je kao prioritete svoga budućeg rada, ukoliko ga vlada potvrdi za načelnika, istaknuo uklanjanje "demoralizacije nastale u uredu i izvan njega", vraćanje ugleda koji je gradsko poglavarstvo nekada uživalo te zaštitu senjske političke oblasti od "pogibeljnih nasrtajah". Naglasivši da je dužnost svih zastupnika raditi i žrtvovati se za korist općine koja je u posljednje dvije godine "nesretnimi agitacijami" dovedena u stanje "financijskog razsula", Krajač se u korist gradske blagajne odrekao svoje načelničke plaće.⁶⁷ Rezultati izbora za gradsko zastupstvo, izbor Krajača za načelnika kao i oduševljenje koje je senjsko građanstvo tim povodom iskazalo, ostavili su mučan dojam kod pristaša vladine Narodne stranke u Senju. Budući da se nisu mogli žaliti na regularnost provedenih izbora

iznimnu govorničku vještinu kojom je po zagrebačkim kavanama i diljem Hrvatske Stranci prava pribavljao glasače i pristaše. Pritisak Khuenova režima na pravaški tisak s jedne, te Gavrino nesnalaženje u financijskoj strani poslovanja s druge strane, doveli su sredinom 1880-ih do propasti najprije knjižare na Jelačićevu trgu, a zatim i do gašenja *Vile* i *Biča*. Ubrzo nakon izbora 1887., dolazi do Grünhutova razlaza sa Strankom prava, nakon čega odlazi u Beč, gdje je umro 1906.

⁶⁴ HDA, PrZV, kut. 179, br. spisa 3965-1883; 4034-1883.

⁶⁵ Dopisi – Senj, *Sloboda*, 28. 9. 1883., br. 116.

⁶⁶ Domaće vesti – Senj, *Sloboda*, 14. 3. 1884., br. 60; Zagreb 15. 3. – Izbori zastupstva u Senju, *Sloboda*, 15. 3. 1884., br. 61.

⁶⁷ Dopisi – Senj, *Sloboda*, 2. 4. 1884., br. 75.

prigovarali su što među 9 novoizabranih zastupnika nema nijednog obrtnika, a ponovno je kao i mnogo puta prije napadan Gržanić tvrdnjama da u Senju sve "protivštine" vladi i mađarskoj državnoj ideji potječu od njega. No, gimnazijski profesor Mile Magdić i gradski fizik dr. Moravac, koji su sastavili i iz Senja uputili pisma koja su *Narodne novine* objavile 5. i 19. travnja 1884., morali su priznati da senjsko neodvisno građanstvo pristaje uz Gržanića i Stranku prava, odnosno da je "Gržanićeva stranka" prodrla u sve slojeve naroda bez obzira na dob, spol ili zanimanje.⁶⁸

Pravaško opredjeljenje Senjana potvrdili su i saborski izbori u rujnu 1884. EkspONENT mađarske vlade odan ideji jedinstvene i jake mađarske države Khuen-Hèdervàry, postavljen za hrvatskog bana nakon ukidanja komesarijata kraljevim nalogom 1. prosinca 1883., od svoga dolaska u Hrvatsku započeo je pripreme za obračun s opozicijskim snagama, osobito s pravaškim pokretom, koji je nakon pripojenja Krajine i travanjskih izbora 1883. na tom području te pobjede narodnog pokreta dobio snažan poticaj, pretvarajući se u respektabilnog protivnika režimu. No do rujna 1884. Khuen nije uspio izgraditi represivni aparat kojim bi zadao odlučan udarac pravaškom pokretu, štoviše, upravo tijekom i rezultati rujanskih izbora 1884., usprkos pritisku režima, potvrđuju da se Stranka prava s osvojenih 25 mandata nalazi na svom vrhuncu. "U sigurnih zidinah Starčevićanizma", u gradu Senju 17. rujna 1884. ponovno je bez protukandidata saborskim zastupnikom izabran Fran Folnegović. Premda je izborni dan prošao u miru, službena i poluslužbena glasila u Monarhiji donijela su nakon nekoliko dana vijesti o izgređima u Senju 19. rujna 1884. Pisalo se o razbijanju prozora pristašama Narodne stranke, prijetnji ubojstvima, pljački carinskog i poreznog ureda te bijegu mnogih obitelji koje su zbog ugroženosti imovine i života napustile Senj. Vlada je već na prve privatne brzojave iz Senja, a bez provjere iznesenih navoda, uputila u grad dvije satnije vojske da s velikim županom Riječke županije Ljudevitom Reiznerom uvede red i mir te da se provede istraga o tim zbivanjima. Prema pisanju *Slobode* izgrede u Senju, u kojima su sudjelovale samo žene i djeca, isprovocirale su vladine pristaše, a vojsku i Reiznera, koji je pod svaku cijenu želio za izgrede okriviti pravaše na čelu s Gržanićem, ban Khuen je poslao u Senj da se osveti zbog ishoda izbora.⁶⁹ Da je Khuen doista odlučio kazniti Senj zbog trećeg, uzastopnog izbora pravaša Folnegovića za saborskog zastupnika, potvrdio je vladin "ferman" upućen već 6. listopada 1884. senjskom gradskom

⁶⁸ Dopisi – Senj, *Sloboda*, 8. 4. 1884., br.80; Očitovanje, *Sloboda*, 20. 5. 1884., br.115; Dopisi-Senj, *Sloboda*, 23. 5. 1884., br. 117.

⁶⁹ Dopisi, *Sloboda*, 2. 10. 1884., br. 224; Razjasnjenje senjskim izgređom i sudbenim iztragam (potpisao J. Gržanić), *Sloboda*, 8. 10. 1884., br. 229.

poglavarstvu. U vladinu dopisu potpisanom od Khuena ističe se da je Senjane obuzeo "prevratan duh", pa stoga Senj više nije prikladan za "valjan, nabožan i čudoredan" odgoj gimnazijske mladeži. Zato se gradsko poglavarstvo obavješćuje da će se Senjska gimnazija svakako do kraja tekuće školske godine 1884./85., a ukoliko se izgedi ponove, smjesta dokinuti.⁷⁰ U vezi s navedenim dopisom u Saboru je 16. listopada 1884. interpelaciju podnio pravaški zastupnik dr. Josip Ivandija. Istaknuo je protuzakonotost naredbe, jer se gimnazija "ne može dići naredbenim putem", te istaknuo njezinu "neumjestnost" budući da može samo pridonijeti ogorčenosti koja ionako vlada u Senju.⁷¹ 2. siječnja 1885. protiv ukinuća Senjske gimnazije interpelirao je i Tadija Smičiklas, nadopunjujući Ivandijin upit i želeći dokazati da je "vis. vlada na opakom putu".⁷² Usprkos nezadovoljstvu i protivljenjima, kraljevom naredbom 1885./86. dokinuta su četiri viša razreda, četiri niža pretvorena su u malu realnu gimnaziju, a iste godine dokinut je i 8. razred. Pisac Kronike Senjske gimnazije Viktor Rivoseki protumačio je tu odredbu koju je kralj izdao na Khuenov nagovor, kao kaznu što su Senjani 1878., 1881. i 1884. birali Folnegovića za zastupnika.⁷³

Osim što su Senjani ponovno izabrali zastupnika iz redova Stranke prava, senjski su pravaši na izborima 1884. djelovali i izvan svog izbornog kotara, i to kao kandidati za zastupnike ili agitirajući za kandidate svoje stranke na području Ličko-krbavske županije. U izbornom kotaru s biralištem u Brlogu Stranka prava je kao i 1883. kandidirala Ladislava Krajača, a Narodna stranka Vasu Paukovića. Želeći pod svaku cijenu spriječiti ponovnu pobjedu pravaša, uoči raspisivanja izbora bilo je raspušteno brloško općinsko vijeće i postavljen vladin povjerenik Martin Šestak. Revno izvršavajući povjereni mu zadatak, želeći spriječiti pravašku agitaciju, Šestak je redovito uhićivao i s područja općine protjerivao Krajačeve "agente". Brloški kotar stavio je uz pomoć vojske i žandara u opsadno stanje, trgovcima iz Senja zabranjen je dolazak, dok su za proputovanja trebale propusnice uz zabranu zadržavanja.⁷⁴ Osim toga, prema navodima *Slobode*, snažnom pritisku i prijetnjama bilo je izloženo svećenstvo tako da se za Krajača usudio glasovati jedino upravitelj župe na Vratniku Senjanin Juraj Lokmer.⁷⁵ Od 83 izbornika na biralište je izašlo 66, od kojih je

⁷⁰ Zagreb, 11. 10. 1884., *Sloboda*, 11. 10. 1884./232.

⁷¹ SD 1884.-1887., I, 130.

⁷² SD 1884.-1887., I, 271-272; M. KOLAR, 1995, 276.

⁷³ Z. DEROSI, 1989, 126.

⁷⁴ HDA, PrZV, kut 244, br. spisa 4568-1884.

⁷⁵ Izbori po Hrvatskoj, *Sloboda*, 24. 9. 1884., br. 217; HDA, PrZV, kut. 244, br. spisa 4568-1884.

40 glasovalo za Paukovića, a 22 za Krajača. Nakon izbora *Sloboda* je jedino mogla zaključiti da je Brlog izgubljen uz "nečuveno nasilje i bezakonje", dok je kotarski predstojnik vladina povjerenika Šestaka zbog zasluga "u teških pripravah za izbore" pohvalio i preporučio banu Khuenu.⁷⁶

Ne manje napora morali su pristaše režima uložiti da spriječe izbor J. Gržanića, vođe senjskih pravaša, u izbornom kotaru s biralištem u Otočcu. U otočkom izbornom kotaru pravaška je agitacija nailazila na širok odjek među siromašnim stanovništvom koje je stenjalo pod teškim poreznim pritiskom i strepilo pred utjerivačima poreza, a glavni agitatori i pristaše Stranke prava na tom području, uz katoličke svećenike i pokojeg učitelja, bili su trgovci. Izvješćujući Khuena o stranačkom kretanju i agitaciji povodom saborskih izbora, kotarski predstojnik Jansa ističe da su težnje "Starčevićanacah" da prođu sa svojim kandidatom u Otočcu naišle na odaziv ne samo u "dosta jakih opozicionalnih življah" nego se je gotovo "sav Senj" na noge digao da svim raspoloživim sredstvima "zaplašivanja, prijetnjama i podkupom" postigne cilj. Jansa tvrdi da su pravaški agitatori "sva sredstva terorizma" upotrijebili prijeteći čak i paležom i ubojstvima, a glasove iz seljačkog staleža ima Gržanić, osim neprestane agitacije, pripisati potkupljivanju siromašnih izbornika u organizaciji agenata "izbornog odbora Senjskog" koji su u tu svrhu potrošili 2000 for. Kotarski predstojnik također ističe da su mahom mlađi trgovci zaduženi kod Senjske štedionice, pa se zato, po njegovu sudu, ne treba čuditi što su glasovali za njezina knjigovođu. Posebno se Jansa pozabavio ulogom rimokatoličkog svećenstva u predizbornim aktivnostima. Osim četvorice župnika koji su glasovali za kandidata Narodne stranke Josu Rukavinu, te dvojice koji nisu izašli na biralište, Jansa naglašava da su se svi ostali pridružili opoziciji. Razloge takvom držanju svećenstva naslutio je kotarski predstojnik u "inspiraciji od strane crkvenih predpostavljenih", jer se inače pojedini svećenici ne bi usudili među svojim župljanima tako živo agitirati protiv postojećeg sustava. Kao najpogibelnije agitatore istaknuo je Matiju Grünhuta, župnika u Lešću, i mladog kapelana Matu Šimata, rodnom iz Senja, koji je prije godinu dana završio Bogosloviju, a kojeg bi, smatra Jansa, u interesu javnog mira trebalo premjestiti u jedan udaljeni "više srbski kotar".⁷⁷ Od 127 izbornika na biralištu Gržanić je dobio 52, a kandidat Narodne stranke 75 glasova. Pobjeda Rukavine, pisao je Jansa banu Khuenu, zasluga je jedino "srbskih življah" iz Vrhovina koji su pod njegovim osobnim utjecajem glasovali za kandidata Narodne stranke.⁷⁸

⁷⁶ Izbori po Hrvatskoj, *Sloboda*, 20. 9. 1884., br. 215; HDA, PrZV, kut. 244, br. spisa 4568-1884.

⁷⁷ HDA, PrZV, kut. 244, br. spisa 4568-1884.

⁷⁸ HDA, PrZV, kut. 244, br. spisa 4568-1884.

I u drugim izbornim kotarevima Ličko-krbavske županije izvještaji upućivani Khuenu spominju između ostalog nazočnost ili utjecaj Senjana na izborne rezultate. Kotarski predstojnik Vilim Ansion, nabrajajući okolnosti kojima treba pripisati ponovnu pobjedu pravaša M. Pavlovića u Brinju, na prvom mjestu navodi djelovanje pravaški orijentiranoga katoličkog svećenstva, "crne čete" koju biskup Posilović "mučki" podupire u njezinu radu, a odmah zatim ističe tijesnu prometnu povezanost pučanstva brinjskog kotara sa Senjanima, koji se koriste svakom prilikom da Brinjane zavedu na stranputicu.⁷⁹ I u izbornom kotaru sa biralištem u Perušiću, gdje je kao kandidat Stranke prava izbornu pobjedu ostvario riječki odvjetnik Andro Bakarčić, ističe se u predizbornim aktivnostima nazočnost i djelovanje senjskog trgovca Devčića. U izvješću kotarskog ureda u Gospiću upućenom banu Khuenu navodi se da su Bakarčić, trgovac Devčić iz Senja te upravitelj župe u Gornjem Pazarištu Antun Polessi 6. rujna 1884. posjetili Kosinj živo agitirajući za pravaškoga kandidata. Tom prigodom dijelili su pučanstvu poseban otisak govora D. Starčevića održanog u Saboru 23. lipnja 1884., te još neku proklamaciju.⁸⁰ Iz Kosinja Devčić se vratio u Senj po svemu sudeći stoga što nije imao propusnicu za proputovanje, a s obzirom na to da se na području Ličko-krbavske županije osobito pazilo na kretanje senjskih trgovaca dužim zadržavanjem na području perušićkog izbornog kotara riskirao bi uhićenje. O samovolji i nasilju upravnih organa nad članovima Stranke prava najbolje svjedoči upravo primjer iz perušićkog kotara, gdje je po nalogu okružnog upravitelja "paše" Marka Kasumovića 8. rujna 1884. uhićen pravaški kandidat A. Bakarčić, a nakon 24 sata boravka u oružničkoj vojarni u Gospiću naloženo mu je da napusti gospićki kotar.⁸¹

Usprkos nasilju i pritisku Khuenova režima, Stranka prava ostvarila je na području Ličko-krbavske županije značajan uspjeh. Osim u Senju, pravaški su kandidati izabrani u Perušiću, Karlobagu i Brinju, a saborskim zastupnikom prvi je put nakon novog izbora u Ivanićgradu postao u travnju 1885. i Josip Gržanić.⁸² Premda je Gržanićeva kandidatura istaknuta daleko od Senja, u

⁷⁹ HDA, PrZV, kut. 244, br. spisa 4610-1884.; Opširnije o izborima 1884. na području Ličko-krbavske županije vidi J. TURKALJ, 2002, 320-329.

⁸⁰ HDA, PrZV; kut 243, br. spisa 4368-1884.

⁸¹ HDA, PrZV, kut. 243, br. spisa 4137-1884; 4368-1884; 4649-1884; Izborna gibanje, *Sloboda*, 11. 9. 1884., br. 207; Dopisi, *Sloboda*, 15. 9. 1884., br. 210; U vezi s hapšenjem i protjerivanjem Bakarčića interpelirao je vladu 16. listopada 1884. saborski zastupnik Josip Ivandija, a u ime vlade odgovorio mu je nakon više od godinu dana 5. prosinca 1885. Dane Stanković.

⁸² Nakon pobjede na izborima 1884. u Samoboru i Ivanić Gradu pravaš Hinko Hinković zadržao je samoborski izborni kotar, a izbori su ponovno provedeni u Ivanićgradu.

izbornom kotaru na području Bjelovarsko-križevačke županije pobjeda vođe senjskih pravaša nije bila upitna. Ugled koji je Gržanić uživao u redovima pravaških pristaša diljem Hrvatske kao i dobra organiziranost i prevladavajući utjecaj Stranke prava u političkom životu Ivanića, osigurali su mu sigurnu pobjedu.⁸³ Nakon odustajanja kandidata Narodne stranke Gržanić je dobio glasove svih 56 nazočnih nezavisnih izbornika, dok su se činovnici, učitelji i gradski župnik sustegnuli od izbora. Dopisnik *Slobode* posebno je naglasio dobru organiziranost Stranke prava u Ivaniću, istaknuvši da nijedan "ne-pravaš" ne bi ušao u Sabor kada bi pravaši bili tako organizirani u cijeloj Hrvatskoj.⁸⁴

Uspjeh Stranke prava na izborima te otvorena i žestoka kritika vladajućeg režima kojom pravaški zastupnici daju pečat radu Hrvatskog sabora u novom sazivu, vrlo je brzo dovela do odlučne Khuenove reakcije. Kako bi se ušutkala saborska, poglavito pravaška opozicija, drastično je pooštren saborski poslovnik, a zatim je uslijedio i zakon o obustavi djelatnosti porotnih sudova za tiskarske prekršaje. Po ocjeni *Slobode* navale na pravaše bile su zapravo "*borba mađarske vlade i njenog punomoćnika proti narodu hrvatskom*", koji teži za samostalnošću, slobodom i blagostanjem.⁸⁵ Konstatacija pravaškog glasila da se Stranku prava želi uništiti, bila je točna, uz napomenu da je Khuenov režim želio eliminirati svaku opoziciju. Mjere kojima se opozicijskim saborskim zastupnicima i hrvatskom opozicijskom tisku stavlja "brnjica", bile su usmjerene i protiv Stranke prava i protiv Neodvisne narodne stranke, jer obje, usprkos razlikama u političkim načelima i premda ne istim načinom i stilom, osuđuju Khuenov režim.

Usprkos pooštavanju saborskog poslovnika s mogućnošću da zastupnik bude isključen čak sa 60 sjednica, zastupnici Stranke prava i nadalje su bučno i aktivno sudjelovali u saborskim raspravama te podnosili brojne interpelacije. U okviru raznih tema i pitanja svoje mjesto našli su i problemi koji su tištili Hrvatsko primorje i Senj. Dok Andrija Valušnik interpelira u vezi s neizborom zastupnika za Sabor na Rijeci, Ante Starčević radi popunjavanja općinskog zastupstva u Bakru, a Erazmo Barčić traži pomoć za materijalno uništeno Primorje,⁸⁶ senjske teme, uz već spomenutu Ivandijinu interpelaciju o ukidanju Senjske gimnazije, odmah nakon dolaska u Sabor aktualizira J. Gržanić. Njegov

⁸³ U gradu u kojem je obrtništvo činilo temelj gospodarske djelatnosti, Stranka prava je do izbora 1884. stekla velik broj pristaša, o čemu svjedoče i izbori za obnovu gradskog zastupstva u studenom 1883., kada je za zastupnike izabrano svih 6 kandidata Stranke prava; Novice, *Sloboda*, 18. 11. 1883., br. 138.

⁸⁴ Dopisi, *Sloboda*, 28. 4. 1885., br. 96.

⁸⁵ "Neue Freie Presse" i kriza zagrebačka, *Sloboda*, 28. 10. 1884., br. 246.

⁸⁶ SD 1884.-1887.; I, 51, 366-368.

upit vladi od 27. travnja 1885. odnosio se na opravdanost uvođenja iznimnog stanja i imenovanja vladina povjerenika za Senj u vezi sa zbivanjima 19. rujna 1884. Upozorujući na štetu koja je nanesena Senju i njegovim građanima vijestima "o buni" 19. rujna 1884. najprije u *Narodnim novinama*, a potom i u novinama diljem Monarhije, Gržanić ističe da su odmah nakon objavljivanja tih napisa počela stizati pitanja "da li se još može Senjanom kreditirati, da li nije opasno za život u gradu Senju". Gržanić predbacuje vladi što je na privatnu vijest, ne provjerivši navode, uputila u Senj dvije satnije Jelačićeve pukovnije i velikog župana Reiznera da uspostave mir, pa je time gradu čija se trgovina ionako ubija zajedničkim poslovima nanesena dodatna šteta. Prave razloge za takav postupak Khuenove vlade otkriva u predizbornim događanjima, kada se u Senju nastojalo progurati režimskoga kandidata Kolomana Bedekovića. No kako onda tako i sada, kaže Gržanić, u Senju ne može pobijediti kandidat one stranke i vlade koja je grad materijalno uništila i za koju senjsko građanstvo vjeruje da radi "proti gradu i domovini". Istraga koju je vodio Reizner kao vladin povjerenik nakon izgreda 19. rujna 1884., imala je samo svrhu dokazati da su senjski građani ili bar pravaški vođe "intelektualni krivci te bune", ali je redarstvena istraga pokazala da su izgred isprovocirale službene osobe, tj. činovnici. Nakon što se nije uspjelo izazvati izgreda na sam dan izbora 17. rujna, pokušaj je uspio dva dana kasnije kada je razdražena svjetina najprije polupala prozore na kući nekog profesora, a zatim nastavila demonstrirati, "i to zamraženim osobam", koje su na poticaj Vase Paukovića javile vladi da su u "pogibelji života". Na osnovu te "privatne brzojavne denuncijacije" vlada je na gradski trošak uputila u Senj vojsku i vladina povjerenika. Na kraju interpelacije Gržanić je u šest točaka iznio pitanja vladi vezana uz izgred 19. rujna 1884., no na njih nikada nije dobio odgovor.⁸⁷

Samo nekoliko dana kasnije, 6. svibnja 1885., potaknut govorom predstojnika Odjela za unutarnje poslove Dane Stankovića, koji je uzeo "na nišan" članove Stranke prava zato što su "proti činovništvu zemlje", Gržanić podnosi i drugu interpelaciju u potkrijepu osuda koje su pravaši upućivali na račun često nesposobnog i nemoralnog činovništva u Hrvatskoj. Interpelacija se odnosila na imenovanje, djelovanje i pronevjere vladina povjerenika za Senj Oktavijana Klemenčića 1882., o čemu je već bilo riječi. Nakon što je opisao sva Klemenčićeva nedjela i zloporabe u Senju, Gržanić se na kraju interpelacije žestoko okomio na Khuenovu, ali i na sve prijašnje vlade još od Mažuranićeve, koje "nisu radile o ničemu drugomu, nego o propasti naroda".⁸⁸

⁸⁷ SD 1884.-1887., I, 523-525; M. KOLAR, 1995, 277.

⁸⁸ SD 1884.-1887., 648-650; M. KOLAR, 1995, 278-279.

Nezadovoljstvo pravaških zastupnika postupcima i politikom bana Khuena i njegove vlade kulminiralo je početkom jesenskog zasjedanja Hrvatskog sabora izbijanjem poznate arhivske krize. 15. srpnja 1885. po nalogu bana Khuena, a na traženje mađarske vlade, iz Zemaljskog arhiva su u prostorije Predsjedništva vlade premješteni, a zatim poslani u Budimpeštu hrvatski tzv. komorski spisi. Kada je javnost saznala za Khuenov postupak, počela je afera koja je sljedećih mjeseci postala glavnom temom na ulicama i u kavanama, na "domaćem ognjištu" i u novinstvu, a u Saboru je vrhunac dosegla fizičkim nasrtajem D. Starčevića i J. Gržanića na bana Khuena 5. listopada 1885. Dogodilo se to na raspravi o prijedlogu pravaškog zastupnika Grge Tuškana od 30. rujna 1885. kojim se prvi put od donošenja Zakona o odgovornosti bana i odjelnih predstojnika iz 1874. zahtijeva primjena toga instituta, i to protiv bana Khuena, za kojeg potpisani zastupnici, 8 pravaških i 7 neodvišnjačkih, traže da se stavi pod optužbu, jer je otpremanjem tzv. komorskih spisa u Budimpeštu povrijedio zak. čl. VII. iz 1870., po kojem je ban zadužen za čuvanje spisa.⁸⁹ Khuenova izjava, kojom priznaje da su spisi 35 godina bili u faktičnom posjedu Hrvatske, ali istodobno i izražava sumnju da je to "bio pošten posjed", izazvala je neviđenu viku i buku u sabornici. Dok se u saborskom dnevniku bilježi da je ban Khuen u pratnji režimskih zastupnika i M. Hrvata napustio sabornicu, *Sloboda* javlja da je ljevica nahrupila na bana, da ga je jedan zastupnik uhvatio za vrat, a ostali su ga nogama izgurali na ulaz predsjedničke sobe. Saborski dnevnik prešućuje da je ban udaren nogom, dok pravaško glasilo to ističe, ali ne imenuje počinitelja J. Gržanića. Nakon petnaest minuta sjednica je nastavljena, ali bez Khuena, a trajala je samo toliko koliko je trebalo Hrvatima da predloži isključenje D. Starčevića, Kumičića, Gržanića, Pavlovića i Obada sa 60, te neodvišnjaka Kamenara sa 40 sjednica. Hrvatov prijedlog ljevica je popratila smijehom i pitanjem: "Zašto ne odmah na 60 godina?"⁹⁰ I sljedećih dana u Saboru je nastavljena živa rasprava o spisima, a ljevica, osobito pravaši, oslabljeni su novim isljučenjima svojih zastupnika. Paralelno je tekla i akcija koja će u konačnici zapečatiti sudbinu D. Starčevića i J. Gržanića. Saborsko je predsjedništvo već 6. listopada 1885. podnijelo prijavu državnom odvjetništvu protiv Starčevića i Gržanića zbog "silovitog nasrtaja" na Khuena, kojim ga se željelo "prietnjama i djelotvornom uvredom" spriječiti u vršenju njegove dužnosti. Državno odvjetništvo istog je dana potvrdilo optužbu te je Sudbeni stol zatražio od Sabora da dopusti kazneni progon dvojice zastupnika zbog "zločinstva javnog nasilja globljenjem". Već 7. listopada

⁸⁹ SD 1884.-1887., I, 824.

⁹⁰ SD 1884.-1887., I, 842-848; Hrvatski sabor, *Sloboda*, 5. 10. 1885., 226.

zahtjev je upućen imunitetnom odboru, a odborsko se izvješće po hitnom postupku našlo pred zastupnicima 10. listopada, odmah nakon glasovanja kojim je odbačen Tuškanov optužni prijedlog. Naravno da je režimska većina sa 62 glasa naprama 24 oporbena prihvatila prijedlog Odbora da se Gržanić i D. Starčević izruče Sudbenom stolu.⁹¹ Nakon sjednice 10. listopada Sabor je s radom nastavio 27. istog mjeseca. U danima koji su uslijedili, Odbor za imunitet je predlagao, a saborska većina prihvaćala skidanje imuniteta, odnosno dopuštala sudbeni progon pravaških zastupnika Grge Tuškana i Milana Pavlovića na temelju zahtjeva zaprimljenih još u prvoj polovici 1885., te Jakova Radoševića i Eugena Kumičića zbog događaja vezanih uz arhivsku aferu.⁹² Opravdano je A. Starčević u izručivanju narodnih zastupnika sudu vidio upletanje stranačkih i drugih često "nečistih strasti".⁹³

Suđenje D. Starčeviću i Gržaniću, koji su nakon preslušanja 9. studenog zadržani u istražnom zatvoru, počelo je 15. prosinca 1885. Prvog dana rasprave državni je odvjetnik odustao od optužbe protiv Kumičića, a presude D. Starčeviću i Gržaniću izrečene su 18. prosinca 1885. Obojica su osuđeni na na tri mjeseca tamnice, a Davidu je oduzet i akademski stupanj doktorata i pravo odvjetnikovanja.⁹⁴ U kasacionalnoj raspravi Stol sedmorice je poništio presudu te je Starčeviću i Gržaniću kazna povišena na pet mjeseci tamnice, ali je počinjeno djelo okarakterizirano kao prekršaj, a ne zločin, pa David ovom prilikom nije izgubio doktorat i pravo odvjetništva.⁹⁵

U jeku progona pravaša u vrijeme i nakon arhivske afere u zatvoru je završio još jedan istaknuti i ugledni Senjanin, član Stranke prava Ivan Krajač. Zatvoren je 31. prosinca 1885., i to zbog tiskarskog prekršaja u *Slobodi* od prije dvije godine.⁹⁶ Uz Gavru Grünhuta, I. Krajač spada u red najzaslužnih osoba za promidžbu pravaške misli putem pisane riječi. Kada je pravaški vrh 1883. odlučio da se *Sloboda* preseli u Zagreb i počne objavljivati kao dnevnik od početka 1884., Ivan Krajač je uz Andru Bakarčića i Davida Starčevića podnio glavni financijski teret preseljenja tiskare sa Sušaka u Zagreb. U veljači 1884. i službeno je u Zagrebu registriran tiskarski obrt "D-r. David Starčević i

⁹¹ SD 1884.-1887., I, 910-911; M. KOLAR, 1995, 281-282.

⁹² SD 1884.-1887., I, 914, 936-937.

⁹³ SD 1884.-1887., I, 955.

⁹⁴ O tijeku su suđenja uz ostala glasila vrlo je opširno izvješćivala *Sloboda* u člancima: Narodni zastupnici pred sudom, 15. 12. 1885., br. 285; 16. 12. 1885., br. 286; 17. 12. 1885., br. 287, 18. 12. 1885., br. 288; Osuda, 19. 12. 1885., br. 289; Glavna razprava proti nar. zastupnikom D. Starčeviću, J. Gržaniću i E. Kumičiću pred kr. sudb. stolom u Zagrebu dne 15. i sljedećih danah prosinca 1885. (Preštampano iz "Slobode"), Zagreb, 1886.

⁹⁵ Sudnica, *Hrvatska*, 6. 3. 1886., br. 28.

⁹⁶ *Sloboda*, 5. 1. 1886., br. 3.

drugovi", a kao članovi društva navedeni su D. Starčević, A. Bakarčić i I. Krajač, koji jedini potpisuje tvrtku u Gajevoj 28.⁹⁷ Već 31. ožujka 1884. *Sloboda* javlja da je F. Folnegović predao vlasništvo i odgovorno uredništvo pravaškoga glasila I. Krajaču, suvlasniku tiskare i dugogodišnjem glavnom suradniku.⁹⁸ Kao vlasnik, izdavač i odgovorni urednik *Slobode* u vrijeme kada ban Khuen uoči i za vrijeme izbora 1884. nastoji svim mogućim sredstvima onemogućiti izlaženje pravaškoga političkog glasila, na udaru se morao naći i I. Krajač. *Sloboda* 23. rujna 1884. javlja da je uredništvo lista preuzeo Vlado Kolarović, jer se Krajač od 20. rujna nalazi u zatvoru zbog prekršaja tiskovnog zakona. Iako je proveo u zatvoru dva mjeseca i šesnaest dana, Krajač je imao sreću što se rasprava protiv njega vodila pred porotnim sudom, jer još nije bio sankcioniran zakon o privremenoj obustavi porote u tiskovnim parnicama. Zagrebačka porota proglasila ga je "*jednoglasno* nekrivim".⁹⁹ Sve do 1886. I. Krajač je ostao vlasnikom i izdavačem pravaškoga političkog glasila koje od 1. veljače 1886. počinje izlaziti pod imenom *Hrvatska*. U pravaškoj publicistici ostao je zabilježen i kao vlasnik i nakladnik pravaškoga humorističko-satiričkog lista *Tries*, koji je dva puta mjesečno izlazio u Zagrebu od 8. studenog 1885. do 25. svibnja 1886.¹⁰⁰ Istodobno, nakon što se sredinom 1885. ugasila Grünhutova *Hrvatska vila*, počinje u Zagrebu 10. siječnja 1886. izlaziti novi pravaški književni polumjesečnik *Balkan*, kojem je također Krajač bio vlasnik i nakladnik. Izašavši nakon mjesec dana iz zatvora, u kojem je bio, kao što je već navedeno, od 31. prosinca 1885. Krajač je još nekoliko mjeseci boravio i radio u Zagrebu koji je, prema "Obavijesti" *Hrvatske* od 19. lipnja 1886. napustio zbog bolesti.¹⁰¹

Progoni i zatvaranja pravaških zastupnika pridonijeli su njihovoj još većoj popularnosti u narodu. Pristaše Stranke prava iz obrtničkih redova već su početkom 1880-ih počeli u agitacijske svrhe izrađivati uporabne predmete, čaše, šalice i kape, no nakon osude Starčevića i Gržanića asortiman je postao mnogo raznovrsniji i slikovitiji. Pojavile su se i igle za kravatu te prsluk s likom D. Starčevića, a supruge pravaških zastupnika Gjüre baruna Rukavine i Hinka Hinkovića donijele su Gržaniću pri posjetu u zatvor srebrni pehar u obliku

⁹⁷ Službeni viestnik, *Sloboda*, 15. 2. 1884., br. 38.

⁹⁸ *Sloboda*, 31. 3. 1884., br. 73.

⁹⁹ Domaće viesti, *Sloboda*, 27. 11. 1884., br. 271; Zagreb, 9. prosinca, *Sloboda*, 9. 12. 1884., br. 280; Nakon što je Krajač 5. prosinca oslobođen optužbe, *Sloboda* je pod naslovom "Iz suda" od 6. 12. 1884., br. 179. do 10. 12. 1884., br. 281. objavljivala prema stenografskim bilješkama tijek rasprave protiv Ivana Krajača.

¹⁰⁰ J. TURKALJ, 2002, 466.

¹⁰¹ Ivan Krajač rođen u Senju 1854., umro je 1898., a *Hrvatsko pravo* objavilo je nekrolog 1. 7. 1898., br. 795.

čizmice koji su mu posvetile zagrebačke gospođe, dok su "krasotice" iz jednog mjesta poslale Tuškane štapa s ručkom od srebra u obliku čizmice da ga uruči Gržaniću za rođendan.¹⁰²

Gržanić i Starčević izašli su iz tamnice 18. svibnja 1886., a pravaško glasilo ističe da su im dostojnu počast odali građani iz trgovačkih i obrtničkih krugova te gospođe i gospođice iz "slobodnih građanskih" krugova. Na putu u Jasku četveroprežnu kočiju u kojoj su bili Starčević i Gržanić, pratilo je 28 kočija okićenih trobojnicama, a narod ih je pozdravljao cijelim putem do Jaske, gdje im je priređen svečani doček. Izlazak dvojice pravaških mučenika iz zatvora i u Fužinama je bio proslavljen bakljadom, a na Rijeci Gržaniću je priređen svečani doček i banket u hotelu Europa.¹⁰³

Kada je 20. studenog 1886. Hrvatski sabor nakon stanke koja je trajala više od devet mjeseci, nastavio s radom, zastupnici Stranke prava postaju u svoji istupima znatno umjereniji, no uzbuđenje u sabornici i senzaciju u novinstvu izaziva glasovita Barčičeva izjava o uskrsnuću slobode i nezavisnosti Hrvatske s prvim udarom kozačkoga kopita na bečkom pločniku.¹⁰⁴ U vrijeme kada je Barčić svojim "veleizdajničkim" govorom izazvao Khuena da javno u sabornici zaprijeti Stranci prava, akcija za moralnom diskreditacijom Davida Starčevića, koju je Khuen započeo još početkom 1886. dok je D. Starčević bio u zatvoru, približavala se kraju, s očitom nakanom da se predstava odigra u vrijeme izbora 1887.¹⁰⁵ U vezi s osvadama protiv Davida i njegovim progonjenjem interpelirao je vladu 18. prosinca 1886. Gržanić iznoseći genezu cijele te operacije, koja je, po njegovu sudu, imala za cilj "ubiti" Stranku prava. Motive za Davidov progon Gržanić je opravdano otkrio u političkoj borbi kojoj je David Starčević udahnuo novi duh stekavši tako veliku popularnost u narodu, pred kojim ga je stoga trebalo prikazati kao "guljara i varalicu".¹⁰⁶ Naravno da

¹⁰² *Sloboda*, 22. 11. 1885., br. 226; *Hrvatska*, 12. 2. 1886., br. 10; 22. 3. 1886., br. 41; 8. 5. 1886., br. 80.

¹⁰³ Dnevna kronika, *Hrvatska*, 19. 5. 1886., br. 89; Ovacije dru. Davidu Starčeviću i Josipu Gržaniću, *Hrvatska*, 20. 5. 1886., br. 90; Dnevna kronika; *Hrvatska*, 26. 5. 1886., br. 95.

¹⁰⁴ SD 1884.-1887., II, 1614.

¹⁰⁵ Svjestan da osuda od 18. 12. 1885. pridonosi popularnosti Davida Starčevića, Khuen je odlučio uništiti njegov ugled u narodu, a time i političku karijeru. Već 8. 2. 1886., dok je David još bio u zatvoru, Sudbeni stol u Zagrebu zatražio je od Sabora dozvolu za njegov kazneni progon na tužbu klijenata zbog zločina prijevare. Zahtjev je predan imunitetnom odboru. Nakon što je režimska većina prihvatila prijedlog imunitetnog odbora, D. Starčević je 19. ožujka 1887. zatvoren. Zbog zločina pronevjere i prijevare osuđen je 13. rujna 1887. na šest godina tamnice, gubitak odvjetništva i doktorata, a nakon žalbenog postupka kazna mu je 1. veljače 1888. smanjena na dvije godine tamnice. Iz zatvora u Lepoglavi D. Starčević je izašao 13. rujna 1889.

¹⁰⁶ SD 1884.-1887; II, 1764-1767.

je Odbor za imunitet u svom izvještaju predložio, a režimska većina 14. ožujka 1887. prihvatila prijedlog o izručenju Davida Starčevića.¹⁰⁷

Valom progona političkih neistomišljenika, osobito pravaša, i oporbenog tiska, kao i nizom represivnih zakona koje je poslušna većina po banovoj naredbi izglasavala u Saboru od 1884. do 1887., uspio je Khuen u Hrvatskoj osigurati svoju vlast u skladu s interesima mađarske vlade, a na izborima 1887. opozicijskim je strankama, unatoč izbornoj koaliciji, nanio odlučan poraz.¹⁰⁸

U Senju, koji je devet godina uz sve opisane pritiske uspio sačuvati "čistu zastavu hrvatske stranke prava", godine 1887. Narodna je stranka prvi put postavila protukandidata Folnegoviću, i to Kolomana Bedekovića, hrvatskog ministra u Budimpešti. Khuenov režim, odlučan u nakani da oduzme Senju primat pravaškog uporišta u Primorju, nije birao sredstva da osigura pobjedu vladinom kandidatu. Uoči izbora koji je održan 14. lipnja 1887., Marko Kasumović, veliki župan ličko-krbavski, u Senju je 11. lipnja raspustio gradsko zastupstvo i povjerenikom imenovao kotarskog pristava Ivana Vučetića, policija je oduzeta gradu i predana kotarskoj oblasti, a snažan pritisak vršen je i na upravu Senjske štedionice, dok se malim obrtnicima obećavalo da će kandidat Narodne stranke predložiti Ugarskom saboru posebno carinsko područje za Senj.¹⁰⁹ Proglas senjskih pravaša izbornicima od 13. lipnja 1887. zbog straha od cenzure sastojao se samo od dvije rečenice u kojima se za narodnog zastupnika u Hrvatski sabor ponovno predlaže Folnegović. Proglas su potpisali: posjednik i ravnatelj Senjske štedionice J. Gržanić, posjednik i trgovac Filip Ferlan, trgovac i posjednik Ivan Mladineo, posjednik i trgovac Nikola Miletić, trgovac Ante Devčić, posjednik i trgovac Franjo Krajač, sva šestorica gradski zastupnici, te Frane Stanišić, Kosina Martin, Josip Tausani i Božo Pulić.¹¹⁰ Uoči izbora gradska straža pojačana je oružnicima, a zatvoreni su Gržanić, Mladineo i Devčić te trgovac Marko Šikić. Zastupnikom je ipak 14. lipnja 1887. izabran Folnegović, koji je dobio 79 glasova, dva više od Bedekovića.¹¹¹ *Narodne novine* su 20. lipnja 1887. opovrgle vijest o Folnegovićevoj pobjedi, tvrdeći

¹⁰⁷ SD 1884.-1887., II, 1860.

¹⁰⁸ Uoči izbora iz krajnje potrebe otpora Khuenovu režimu Stranka prava, Neodvisna narodna stranka, Stranka saborskog središta i Srpska samostalna stranka stupile su u izbornu koaliciju, pri čemu je svaka ostala pri svom programu u pogledu rješavanja državnopravnog položaja Hrvatske, te se ničim nisu obvezale za svoje djelovanje u postizbornom razdoblju.

¹⁰⁹ Izorno gibanje, *Obzor*, 1. 6. 1887., br. 123; Izorno gibanje, *Hrvatska*, 7. 6. 1887., 127; 10. 6. 1887., 130; Brzjavi, *Hrvatska*, 11. 6. 1887., br. 131; M. KOLAR, 1995, 287-288.

¹¹⁰ Izbor u Senju, *Hrvatska*, 30. 6. 1887., br. 146; HDA, PrZV, kut. 320, br. spisa 334-1887 (Gradsko poglavarstvo Senj).

¹¹¹ Brzjavi, *Hrvatska*, 16. 6. 1887., br. 135.

da je Bedeković dobio jedan glas više od pravaškog kandidata. Za nezakonite postupke i samovolju optužen je Odbor za ravnanje izbora koji je, tvrde službene novine, bio sastavljen od samih pravaša, a predsjedavao mu je Marko Jurinčić, također pristaša Stranke prava. Pravaši su optuženi da su se u agitaciji služili mićenjem, nasiljem i prijetnjama te da su štedionicu iskoristili za ucjenjivanje izbornika. Odmah nakon izbora suspendiran je Jurinčić, jer je usprkos protestima članova Narodne stranke proglasio izbor, premda je on osobno kao i ostalo činovništvo, glasovao za Bedekovića. Zatvoren je i pristaša Stranke prava Dragutin Didolić, prokurist kod mjesne trgovačke tvrtke koji je optužen da je naručio i na Rijeci dao tiskati prijeteća pisma sa simbolom smrti (mrtvačka glava) za 40 izbornika koji su glasovali za kandidata Narodne stranke.¹¹² Zbog nekorektnoga političkog ponašanja, odnosno glasovanja za Folnegovića, otpušten je kasnije i Matija Šimat, vjeroučitelj na maloj realnoj gimnaziji u Senju, te Vinko Antić, potpaljivač gradskih svjetiljki, a pravoslavna općina otpustila je crkvenjaka Cupića.¹¹³ Protiv Folnegovićeve izbora izbornici Narodne stranke u Senju uložili su 14. lipnja protest Saboru, a Folnegovićeve, njih dvanaestorica, 21. studenog 1887. protuprosvjed. Rasprava o prijepornosti Folnegovićeve izbora održana je na saborskoj sjednici 28. studenog 1887., nakon koje je glasovanjem njegov izbor ukinut, a za izborni kotar grada Senja verificiran je Koloman Bedeković.¹¹⁴

Iako je Khuen represivnim aparatom uspio na izborima 1887. slomiti opoziciju te pravašima u odnosu na izbore 1884. oduzeti 14 izbornih kotareva, među kojima na opisani način i Senj, Stranka prava i nadalje je među senjskim nezavisnim građanstvom uživala značajnu potporu. Da razni slojevi gradskog društva u Senju u velikom broju odobravaju pravašku politiku, svjedoče i brojni brzojavi pri polaganju temeljnoga kamena za Starčevićev dom u Zagrebu. Za vrijeme Khuenove vladavine tri puta u Senju na saborskim izborima (1892., 1897., 1901.) pobjeđuje kandidat Narodne stranke, no pobjede su ostvarene u napetim borbama s pravašima, koji nakon raskola Stranke prava, dobrim dijelom pod Gržanićevim uplivom, pristaju uz frankovačku liniju, odnosno Čistu stranku prava.¹¹⁵

¹¹² HDA, PrZV, kut. 318, br. spisa 2210-1887; 2284-1887.

¹¹³ Izbor u Senju, *Hrvatska*, 30. 6. 1887., br. 146; Zagreb, 22. srpnja, *Hrvatska*, 22. 7. 1887., br. 165.

¹¹⁴ Senjski izbor, *Hrvatska*, 26. 11. 1887., br. 270; Stenografički zapisnici 1887.-1892., I, 272.

¹¹⁵ S. MATKOVIĆ, 2001, 282-284.

*Izvori**Arhivski izvori:*

Hrvatski državni arhiv, Zagreb, Predsjedništvo zemaljske vlade
Nadbiskupski arhiv u Zagrebu, Prezidijal nadbiskupa Mihalovića

Novine i časopisi:

Hrvatska, Sloboda/Hrvatska, Bič, Tries, Hrvatska vila, Balkan, Narodne novine, Obzor

Tiskana i objavljena građa:

Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, god. 1878.-1881., I-II, Zagreb, 1903-1904.

Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, god. 1881.-1884., I, Zagreb, 1884.

Saborski dnevnik kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, god. 1884.-1887., I-II, Zagreb, 1885, 1887.

Stenografički zapisnici sabora kraljevinah Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, petogodište 1887.-1892., sv. I, god. 1887, Zagreb, 1889.

Glavna razprava proti nar. zastupnikom D. Starčeviću, J. Gržaniću i E. Kumičiću pred kr. sudbenim stolom u Zagrebu, dne. 15. i sljedećih danah prosinca 1885. (preštampano iz "Slobode"), Zagreb, 1886.

Literatura

Mile BOGOVIĆ, Povijest visokoškolske izobrazbe u biskupijama senjskoj i modruškoj ili krbavskoj, *Visoko školstvo na području riječko-senjske metropolije, Spomenica*, Zagreb-Rijeka, 1999, 1-121.

Zlata DEROSI, Senjska gimnazija u školskim izvještajima od 1852/53. do 1939/40., *Senjski zbornik*, 16, Senj, 1989, 111-140.

Igor KARAMAN, Osvrt na gospodarske prilike u gradu Senju potkraj 18. i u 19. stoljeću, *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb, 1972, 51-62.

Igor KARAMAN, *Industrijalizacija građanske Hrvatske 1800-1941.*, Zagreb, 1991.

Mira KOLAR, Senjanin Josip Gržanić, pravaški političar, u obnovi Senja i Hrvatske, *Senjski zbornik*, 22, Senj, 1995, 267-292.

Stjepan MATKOVIĆ, *Čista stranka prava 1895.-1903.*, Zagreb, 2001.

Dragutin PAVLIČEVIĆ, Senj u narodnom pokretu 1883., *Senjski zbornik*, 8, Senj, 1980, 31-44.

Jasna TURKALJ, *Nositelji pravaške misli 80-ih godina 19. stoljeća* (doktorski rad), Zagreb, 2002.

SENJ AND SENJ CITIZENS IN PARTY OF LAW
MOVEMENT IN 1880's

Summary

The crisis in Senj's economy in the 1870's had influenced the political orientation of independent citizens who in the second half of the 1870's sympathised with the ideas of Ante Starčević and his Party of Law which returned to the Croatian political scene in that period surviving the crisis after the Rakovica Uprising in 1871. During 1880's Senj was known as a 'tower' of the Party of Law and their stronghold in Civil Croatia in which the 'uprising' ideas spread amongst the whole nation. Senj citizens chose the Party of Law candidate in elections of 1878, 1881, 1884 and 1887 (although those elections were annulated). The town of Senj was important to the movement of the Party of Law in the 1880's for spreading ideas to the areas of the ex-Military Border and especially to the ex-Upper Military Border territory where people were more oriented to Senj in economical and traffic and transport senses. During elections for the Croatian parliament in 1883 in the ex-Military Border area, candidates from the Party of Law from Senj participated for the first time. They also campaigned for more Party of Law candidates in Lika-Krbava County. Pejačević and Khuen's government put pressure on the town of Senj because of its sympathy for the Party of Law. Government commissioners had expelled members of the Party of Law in Senj illegally. They wanted to extinguish the spirit of the party from the town's government and from the clerics and teachers. They tried to make a politically loyal town from this 'Party of Law stronghold'. During Khuen's government in Croatia in the elections in Senj the majority was won by the Popular Party, but Senj stayed loyal to the 'Party of Law'.

SENJ UND SENJER IN DER RECHTSPARTEILICHKEITSBEWEGUNG
IN ACHTZIGER JAHREN DES 19. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Schwere Krise der Senjer Wirtschaft in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts spiegelte sich wieder in der politischen Orientierung der unabhängigen Senjer Bürger, die zu dieser Zeit hauptsächlich zu den Ideen von Ante Starčević gewandt waren, bzw. zu der Rechtspartei, die zu dieser Zeit auf die politische Bühne zurückkehrt, nach einer mehrjährigen Krise, in die sie, nach der Auferstehung in Rakovica 1871 hineingeraten war. Im Laufe der achtziger Jahre des 19. Jahrhunderts stand die Stadt Senj in Ruf einer Festung der Rechtsparteilichkeit, bzw. eines der heftigsten Stützpunkte der Rechtspartei des Banat Kroatiens, wo umstürzlerische Ideen alle Schichten des Volkes, ohne Rücksicht auf Alter, Geschlecht oder Beruf, durchgedrungen hatten. Die Senjer bewiesen ihre Rechtlichkeit bei den aufeinanderfolgenden Wahlen 1878, 1881, sogar 1887, obwohl diese letzten Wahlen für ungültig erklärt wurden. Die Bedeutung von Senj in der Rechtsparteilichkeitsbewegung achtziger Jahre war desto größer je von dieser Stadt aus die rechtsparteilichen Ideen auf das ganze Gebiet der einstigen Militärgrenze verbreitet wurden, besonders auf das Gebiet der Ober-Militärgrenze, die auf dem Feld des Verkehrs und der Wirtschaft nach Senj hingewiesen war. Zur Zeit der Wahlen für den kroatischen Parlament auf dem einstigen Gebiet der Militärgrenze, zuerst 1883, dann auch später, waren die Senjer Rechtsparteianhänger Kandidaten für die Abgeordneten, oder agitierten für die Kandidaten der Rechtspartei auf dem Gebiet der Gespanschaft Lika - Senj. Deswegen war Senj starken Drücken des Regimes von Pejačević und später Khuen ausgesetzt, da dieses Regime als Ziel hatte Senj in eine loyale Stadt zu verwandeln. Trotz den Leiden und der Bedrängung konnte die volksfeindliche Regierung die rechtsparteiliche Bewegung in Senj nicht brechen - diese Partei hatte unter den Bürgern in der Stadt Senj in allen Umständen eine starke Unterstützung.